NÉMET PHILOLOGIAI DOLGOZATOK
SZERKESZTIK: PETZ GEDEON, BLEYER JAKAB, SCHMIDT HENRIK.
VI.

LISZT FERENC

ÉS

A WEIMARI IRODALMI ÉLET

IRTA:

HOLLITZER GYULA

BUDAPEST
PFEIFER FERDINÁND KÖNYVKERESKEDÉSE
1913

Ára 4 K.

NÉMET PHILOLOGIAI DOLGOZATOK
SZERKESZTIK: PETZ GEDEON, BLEYER JAKAB, SCHMIDT HENRIK.
VI.

LISZT FERENC

ÉS

A WEIMARI IRODALMI ÉLET

IRTA:

HOLLITZER GYULA

ACAD.
IAGD.BAT.
BIBL.

BUDAPEST
PFEIFER FERDINÁND KÖNYVKERESKEDÉSE
1913

AJTAI K. ALBERT KÖNYVNYOMDÁJA, KOLOZSVÁRT. 1913

ELŐSZÓ.

Ez az értekezés csak része egy nagyobb tanulmányomnak, mely Weimar irodalmi és művészeti életének második virágzását minden irányban tárgyalja. Az idevágó irodalom tanulmányozása után ugyanis a gyűjtött anyag következő felosztását tartottam legmegfelelőbbnek. Igyekeztem Weimar irodalmi és művészeti életének egyes ágait külön fejezetekben megrajzolni, kimutatva mindegyikben Liszt közreműködésének fontosságát, a mester weimari szereplésének egyetemlegességét. A kiindulási pont Goethe volt. A két bevezető fejezetben, valamint a harmadikban éppen azt mutattam ki, hogyan hatott tovább Weimarban Goethe szelleme az ő halála után is. A harmadik fejezetben a „Goethestiftung" tervével foglalkoztam, feltüntetve azt, hogy a számos tervezgetés és tanácskozás mellett, mely arra irányult, hogy Weimart újból irodalmi központtá tegyék, mégis csak Liszt volt ez eszme leglelkesebb híve, keresztülvitelének legbuzgóbb sürgetője. Természetes, hogy e helyen kellett vázolnom mindazoknak a költőknek és íróknak viszonyát Weimarhoz és Liszthez, akik a „Goethestiftung" terve érdekében működtek, tehát Schöll, Stahr, Lewald Fanny, Hauenschild s részben Hoffmann von Fallersleben és Schade szereplését. Lisztnek a Goethestiftungról írt tervéből kitünik, hogy ő Goethe szellemében akarta Weimar művészeti életét továbbfejleszteni, de kitünik az is, hogy ő a zene ápolásának fontosságát különösen hangsúlyozta. Rá kellett ezért térnem egy újabb fejezetben (4.) a mester zenei és zenekritikai működésére. Ki kellett itt mutatnom Liszt fellépését Wagner és Berlioz zenei iránya érdekében, azt, hogyan támogatta szóval és tettel ez irány híveit, de különösen nagy mesterét, Wagnert, hogyan lelkesítette a köréje gyűlt tanítványokat az új irányért, buzdí-

totta őket zeneírói munkásságra, úgy hogy ez a buzdítás az ú. n. új-német irány győzelmét eredményezte. De Liszt és vele együtt Wittgenstein hercegnő univerzális, zseniális szellemek voltak. Lelkesedtek minden művészetért s otthonukból igazi művészotthont teremtettek, ami hozzájárult Weimar hírnevének új megalapításához. E fényes élet rajzát tartalmazza tanulmányom ötödik fejezete. A weimari színház teljesen aláhanyatlott, amióta Goethe annak vezetéséről lemondott. Liszt megjelenésével, a mesternek erélyesen sürgetett reformjai következtében, azonban új virágzásnak indult, de csak a zenedráma terén. A weimari opera e virágzását egyedül Lisztnek köszönhette, ki önként állott a színház szolgálatába és ezt minden ellenségeskedés dacára lelkesen teljesítette. Érdekes, hogy az opera virágzását még Liszt Weimari tartózkodása alatt felváltotta a drámai színpad fellendülése. És ez is a mesternek köszönhető. Az ő kívánságára helyezte ugyanis a weimari udvar a színházat újra szakszerű vezetés alá, azáltal, hogy Liszt barátját, Dingelstedtet nevezte ki intendánsnak. Természetes, hogy Dingelstedtnek a mesterrel ellenkezésbe kellett jönnie, minthogy ő az operával szemben éppen a drámai színpad emelésében látta Weimarnak a hagyományok által követelt kötelességét. Működésével a weimari színházat olyannyira fellendítette, hogy ez újra a világ első drámai színpadjai sorába került. A weimari színház ez átalakulásával, javulásával foglalkoztam tanulmányom utolsóelőtti (5.) fejezetében, ahol a Liszt és Dingelstedt közt fennálló viszony rajza is helyét találta. Egy befejező fejezet összefoglalja Lisztnek Weimarért folytatott működése eredményét, törekvéseinek megakadályozását s végre magán- és társadalmi okokból szükségessé lett távozását.

Bármennyire is szeretném egész tanulmányomat egyszerre közzé tenni, hogy egységes teljes képét adjam Weimar második virágzásának, ez lehetetlen. Nem engedik meg anyagi körülményeim. Jelen értekezésemben a két bevezető fejezeten kívül, mely szükséges alapja a következő rész megértésének, azt a részt (tanulmányom ötödik fejezetét) közlöm, mely Lisztnek viszonyát a Weimarral érintkező költőkkel és írókkal tárgyalja, Weimar második virágzásának talán virágokban legdúsabb, legpompásabb ágát.

Végül köszönetemet kell kifejeznem mindazoknak, kik munkámban támogattak. Mély hálával tartozom mindenekelőtt dr. Schmidt Henrik egyetemi tanár úrnak, aki nemcsak, hogy e munkára indított, hanem a legnagyobb érdeklődéssel támogatott kidolgozásában is. Meg kell még köszönnöm a weimari nagyhercegi könyvtár vezetőségének, valamint a Liszt-múzeum őrének, Raabe Péter weimari udvari karmesternek azt a készséget, mellyel kéréseimre és tudakozódásaimra felvilágosításukat nyujtották.

TARTALOM.

Előszó . . . . . III—V.

I. Irodalmi és művészeti állapotok Weimarban Liszt fellépése előtt . . . . . 1—11.

Az elhagyott Weimar... 1; Károly Frigyes és törekvései... 4; Mária Paulowna mint a művészetek és tudományok védelmezője... 4; Művészek és tudósok Weimarba való meghívása... 5; Weimari műgyűjtemények... 7; Művelődési törekvések... 8; A weimari közönség szellemi nívója.... 11.

II. Liszt megjelenése Weimarban . . . . . 12—31.

Liszt érdeklődése Weimar iránt... 12; Liszt első weimari látogatása... 13; Második látogatása; Mária Paulowna és Károly Sándor mint Liszt barátai... 13; Liszt zeneművészeti céljai... 14; Liszt beavatkozása Weimar művészeti életébe... 15; Károly Sándor támogatja Liszt törekvéseit... 15; Károly Sándor és Liszt barátsága... 17—20; Liszt nyugalom után vágyódik... 21; Ismeretsége Wittgenstein hercegnővel... 22—24; Liszt és Wittgenstein hercegnő Weimarban telepednek le... 25; Az Altenburg és művészi fénye... 25—26; A zenei élet fellendülése Weimarban... 26—27; Liszt és Schober Ferenc barátsága... 28.

III. Költők és képzőművészek viszonya Liszthez és az Altenburghoz . . . . . 32—120.

Weimar irodalmi hagyományai... 32; Az Altenburg köre... 32—34; Gutzkow... 35—37; Bettina von Arnim... 37—42; Cornelius... 42—58; Hoffmann von Fallersleben... 58—63; Rank... 63; Steinacker... 65—68; A Neu-Weimar-Verein... 68—77; Hoffmann von

Fallersleben távozása... 77—79; Meissner... 80—84; Roquette... 85—92; Hebbel... 92—111; Stern Adolf... 111—112; Auerbach és Palleske... 112—113; Képzőművészek: Kaulbach... 114; Rietschel, Hähnel és Donndorf... 115—116; Schwind... 116; Befejezés... 116—120;

Irodalom . . . . . 121.

Digitized by the Internet Archive
in 2026

https://archive.org/details/IA41544719_0023

I. Irodalmi és művészeti állapotok Weimarban Liszt fellépése előtt.

Oly időre, melyben egy nagytehetségű emberekből álló társaság szellemi élete bizonyos tetőpontot ért el, rendesen az epigonok kora következik, amelyben a hivatott tanítványok az elődök fejlett szellemi életét egy nagyobb közösség tulajdonává iparkodnak tenni. Ki ne érezné, hogy mily nehéz e tanítványok munkája! Mély műveltségü férfiak egész erejét igényli, mert csak lassú fokozatos előrehaladás a héroszok által kiküzdött életértékek átadásában hozhat nemes, érett termést; csak lassú, fokozatos átélése az új értékekben rejlő nemesnek és jónak eredményezhet tartós hatást a nagyobb közösségre. Nehéz, szinte legyőzhetetlen akadályok várnak azokra, akik hivatva vannak az értékeket átadni: különösen akkor, ha a nagy tömeg szívébe valami bizalmatlanság lopódzik a vezérek iránt — legyen az bárminemű is.

Weimar XIX. századbeli történetéből sok nemes gondolkozásu embernek a harca tükröződik vissza a klasszikus Weimar nagyjai s ezek között különösen Goethe eszméinek, újonnan kiküzdött életértékeinek általánosításáért. Mint élt tovább Goethe szelleme egyesekben Goethe halála után, hogyan egyesülnek az egyesek községgé, mint nő és nő e község, hogyan küzd még ma is, hogy a nagyobb közösséget megnyerje magának, — ezt mutatja nekünk Weimar története a XIX. században. Ez a szempont, ez a vezérmotivum lebegett munkámban szemem előtt. Egy fázist akar e munka leírni abból a küzdelemből, mely a művészet minden ágának Goethe szellemében való előmozdításáért folyt, azzal a céllal, hogy ezek mívelő befolyását biztosítsa egy egész nemzet *erkölcsi* hala-

dása számára.[1] E küzdelemnek a Goethe geniuszától üdvözölt Károly Sándor állt az élén, támogatva Liszttől, a Goethével konzseniális szellemtől.

Károly Ágost és Goethe halála után csendes és elhagyott lett a kis Weimar; lassan-lassan elvesztette minden fényét és vonzóerejét. Goethe szavai:

„O Weimar dir fiel ein besondres Los:
Wie Bethlehem in Juda klein und gross,"

nem birtak többé érvénnyel. Ami jelentékeny és fényes volt ott, eltünt; a jelentéktelen, melyet a jelentékeny visszfénye tett ismertté, elvesztette ezt a fényt, eltünt a sötétben. Weimar megszünt az irodalom központja lenni. Csakhamar megszünt, eltünt azoknak az időknek élénk személyi forgalma is, melyekben még Goethe élt. Goethe háza zárva volt.

Meyer[2] Goethe után egy félévvel halt meg; Riemer[3] még 1845-ig élt, de visszavonultan és elfelejtve. Ami egyébként még Goethe körül, mint központ körül összegyülekezett volt, az rég szétszórodott. A vénülő Eckermann is gyakran elhagyottnak érezte magát és kifelé vágyódott a weimari székhely nyomasztó csendjéből. 1842. április 3-án ezeket írja Varnhagen von Ense[4]-nek: Wir werden in Weimar mit jedem Tage geistig ärmer, so dass ich ein grosses Verlangen habe mich einmal einige Zeit in Berlin aufzuhalten, um mich an grossen Persönlichkeiten wieder zu erquicken und aufzufrischen."[5]

Számos utazó látogatta ugyan a kis Ilmvároskát, de nem lehetett már benne pezsgő életet találni; minden szellemtelennek és élettelennek tűnt fel a legtöbb látogató előtt. Találtak

[1] L. Aufruf zur Gründung einer Goethestiftung. Berlin 1849.

[2] Meyer Henrik János: szül. 1759. márc. 15. Stäfaban; megh. 1832. okt. 14. Weimarban. 1807-től a „Zeichenschule" igazgatója; kiadta Winckelmann műveit 1805/20.

[3] Riemer Fr. Vilmos: szül. 1774 április 19. Glatzban; megh. 1845 dec. 15. Weimarban. 1803/12-ben nevelő Goethénél, kinek hagyatékát kiadta Eckermannal. Goethe után ő lett a nagyhercegi könyvtár főkönyvtárosa.

[4] Varnhagen von Ense Károly Ágost: szül. 1785 február 21. Düsseldorfban, megh. 1858 okt. 10. Berlinben.

[5] L. H. v. Houben: Gespräche mit Goethe in den letzten Jahren seines Lebens v. J. P. Eckermann. Leipzig 1909. Nachwort 700. l.

ott ugyan élettelen emlékeket a nagy halottakról, de semmiféle nagyszabásu szellemi életet. A „nagy halottak városának" nevezik gyakran Weimart. De a maitól mily eltérő hangzása volt akkor e szavaknak! Egyedül a romlásnak, korhadásnak fullasztó levegőjét érezték bennük. A költők szavaiból is, ha Weimart említik, csak sajnálkozás, ellenszenv és maró irónia hangzik. Dingelstedt azt írja:

„Mich lüstet nicht in jener Stadt zu wohnen,
Sie mahnt mich selber wie ein Sarkophag."

Stahr Adolf Weimart „Pompeji deutschen Geisteslebens"-nek nevezi. Gutzkow pedig szokása szerint gúnyolódva mondja Weimarról: „In Verfall gekommenes delphisches Orakel Deutschlands." [1]

Ez időben azonban a költők ítéleteinek vizsgálatánál mindig tekintetbe kell vennünk az ítélők politikai álláspontját is. A klasszikus idő nagy költőinek viszonya a weimari uralkodóházhoz bizalmi viszony volt a születés és a szellem arisztokráciája között, melyet sohasem zavartak meg politikai ellentétek. Mily másképen álltak a dolgok a XIX. század első felében. 1813-ban a nép fegyvert ragadott fejedelmeiért abban a reményben, hogy a győzelem után majd hálából liberális alkotmányt fog kapni. Ehelyett jött a szent szövetség reakciója. A szellemi életre ránehezült a cenzura nyomása. Az emberiesség előharcosai elkeseredéssel fordultak el az uralkodóktól.

Bizonyos bizalmatlansággal voltak egymáshoz hosszú ideig mindkét párton, különösen a költők és művészek oldalán. Ez a bizalmatlanság csak erősítette sok íróban és művészben az ellenszenvet a weimari nagyhercegi székhely iránt és közülük nem egyet arra késztetett, hogy a Weimar fejedelmétől kilátásba helyezett meghívást visszautasítsa. Ez volt a pénzhiány mellett Károly Ágost utódainál törekvéseik kivívásának egyik főakadálya; e törekvések pedig arra irányultak, hogy Weimart újból irodalmi és művészeti központtá tegyék. Weimar szabadelvű uralkodóháza mindig arra törekedett, hogy ezt az akadályt megszüntesse. Erre törekedett már Károly Ágost,

[1] L. K. Bojanowski: Karl Alexander 1901. és K. Muthesius: Goethe u. Karl Alexander 1910.

amikor, mint egyike az elsőknek a német fejedelmek között, 1815. május 5-én kis országának alkotmányt adott. Fia és utóda Károly Frigyes a megkezdett úton tovább haladt. Mialatt más országokban a forradalom dühöngött, azalatt ő megadta izgatott hangulatú, de mindazonáltal eléggé csendes országának 1848. március 8-án a sajtószabadságot. Március 11-én egy lépéssel tovább haladtak a weimari alkotmány szabadelvűbbé való fejlesztésének útján azáltal, hogy kimondták a kamaravagyonnak egyesítését az állami vagyonnal. Törvényes határozat folytán a nagyherceg évi 250.000 tallér civillistát kapott, ami a következő időkre nagy fontossággal bírt. Ennyire korlátolt jövedelem mellett Weimar fejedelmei a művészeteket és tudományokat nem részesíthették oly fokú támogatásban, mint aminőre szükség lett volna abból a célból, hogy a régi Weimart új életre keltsék.

Károly Frigyes[1] passziv, kötelességtudó természet volt. Jelszava ez volt: „Ich will nicht der Vater meiner Untertanen heissen, ich will es auch in der Tat und Wahrheit sein.“ Főkötelességének tartotta, hogy országát legjobb belátása és képessége szerint kormányozza; élete feladatának e kötelesség teljesítését tekintette. Buzgó vallásossága és mély igazságszeretete kötelességének teljesítését megkönnyítették. Elméje józan gyakorlatiasságra irányult. Mindenkor arra törekedett, hogy jótékonysági és közmívelődési intézményeket létesítsen s a helyes uralkodás alapjának tartotta, hogy országának rendezett pénzügyei legyenek. Ha szem előtt tartjuk mindezt, megértjük, hogy az apjától öröklött művészeti és tudományos hagyományokat csak annyiban kultiválta, amennyiben ápolásuk az országra nem rótt új kiadásokat.

Jellemének csodaszerű kiegészítését képezte felesége, Mária Paulowna,[2] I. Pál orosz cárnak és Mária Feodorownának leánya. Weimarba való bevonulására Schiller látnoki lélekkel írta meg „a művészetek hódolatát“ (Huldigung der Künste). Az új fejedelemnő csakugyan mecénása volt a művészeteknek. Mély értelem, a szív jósága, kedvesség és finom műérzék voltak jel-

[1] Szül. 1783. febr. 2-án, meghalt 1853. jul. 8-án; uralkodott 1828—53.

[2] Szül. 1786-ban; megh. 1859 jun. 23-án. Károly Frigyessel házasságra lépett 1804 nov. 9-én.

lemvonásai. Ő, aki még öreg korában is zeneórákat vett Lisztől, mindig azon volt, hogy Schiller üdvözletét valósággá varázsolja és a művészetnek Weimarban hazát teremtsen. Ő volt az, aki előkészítette Weimar második művészeti föllendülését a múlt század 50-es éveiben.

Soha sem szabad elfelejtenünk, hogy Károly Frigyes és Mária Paulowna egy nagyokat alkotó idő örökségét vették át. Goetheben a német szellemi élet oly tetőpontot ért el, melyet nem lehetett egykönnyen felülmúlni. Nem volt azután könnyű, még csak megközelítőleg is, valami újat teremteni. Oly férfiak, aminőket a klasszikus idő látott Weimarban, ez időben nem éltek. S mégis mindig arra törekedett a weimari nagyhercegi pár, hogy kiváló embereket, költőket, művészeket és tudósokat gyűjtsön maga köré Weimarba, hogy hódoljon az öröklött hagyományoknak, módot adjon tehetséges, sokat igérő férfiaknak tehetségük szabad kifejlesztésére, hogy ezek azután székhelyük kulturális fényét fenntartsák és fokozzák.

Károly Frigyes nagyherceg tárgyalásainál, melyeket költőkkel meghívásukat illetőleg folytatott, a különben az újabb irodalom iránt kevésbé érdeklődő Eckermann vitte a közvetítés szerepét. Tőle tudjuk, hogy 1843-ban közte és Freiligrath között, a nagyherceg megbízásából, tárgyalások folytak Freiligrathnak Weimarba való meghívására vonatkozólag. De Freiligrath maga félbeszakította ezeket 1844-ben a „Glaubensbekenntniss"-e befejezése után. A nagyherceg azon terve, hogy Weimarba hívja Geibel Emanuelt, szintén foglalkoztatta Eckermannt, de ez a szándék sem valósult meg.[1]

Több szerencséje volt Károly Frigyesnek és Mária Paulownának a többi művészet és tudomány terén. Midőn Mária Paulowna Weimarba jött, különösen a jó zene hiányát érezte. Rögtön igyekezett e hiányon segíteni. Hiszen Schiller következő szavai illettek rá leginkább a „művészetek hódolatában":

„Der Töne Macht, die aus den Saiten quillet
Du kennst sie wohl, du übst sie mächtig aus;
Was ahnungsvoll den tiefen Busen füllet,
Es spricht sich nur in meinen Tönen aus;

[1] L. G. von Houben: Eckermanns Gespräche 1909: Nachwort 699 l.

Ein holder Zauber spielt um deine Sinnen,
Ergiess' ich meinen Strom von Harmonien,
In süsser Wehmut will des Herz zerrinnen
Und von den Lippen will die Seele fliehn,
Und setz' ich meine Leiter an von Tönen,
Ich trage dich hinauf zum höchsten Schönen".[1]

Ajánlására Liszt atyjának barátját, Hummel János Nepomukot[2] 1820-ban weimari udvari karmesternek nevezték ki. Sikerült is a művészt 1837-ben bekövetkezett haláláig Weimarban tartani. Hummel vezetése idejében a hangversenyügy fellendült, de az opera elmaradt. Hummel úgynevezett szimfóniai előadásokat vezetett be, melyek halála után ismét megszüntek. Halála a weimari zeneéletre nagy veszteséget jelentett: a hangversenyek nivója évről-évre mindinkább sülyedt, mivel tehetségtelen karmesterek kerültek a zenekar élére. Csak Liszt fellépésével lendült fel ismét a zenei élet.

A weimari színház is lesülyedt egykori magaslatáról. A klasszikusok csak ritkán szerepeltek a műsoron, többnyire jelentéktelen kortársak színműveit adták elő. Raupach, Kotzebue és Iffland hatást vadászó darabjai élték virágkorukat. 1839 őszén Weimarba jött Gutzkow s felolvasta az udvarnál „Richard Savage"-ját, melyet azután Weimarban színre is hoztak. A színészek között, akiket akkoriban többnyire élethosszíglan szerződtettek, különösen három házaspár tűnt ki: a Seidel, Streit és Genast-pár. Genast Ede[3] régi színészcsaládból származott. Kiképzését Goethe vezetése mellett nyerte; lassanként ügyes és finom ízlésű rendezővé fejlődött és a weimari színház lelke lett. A számos, Weimarban vendégszereplő idegen művész között legnagyobb sikere volt Schröder Devrientnek, aki 1839, 1842 és 1843-ban ismételten nagy sikerrel játszott Weimarban.

Képzőművészek közül Weimarban a harmincas-negyvenes években csak bennszülött művészek éltek. Szinte mindnyájan

[1] A „zene" szavai.

[2] Hummel János Nepomuk: szül. 1778 nov. 14-én Pozsonyban, meghalt 1837 okt. 17-én Weimarban. 1820-tól Weimarban élt. Ott általánosan ismerték mint titkos jótevőt is. Nyugdíjalapot létesített a weimari zenészek számára.

[3] Szül. 1797 jul. 17-én Weimarban: megh. 1865 aug. 3-án Wiesbadenben; 1860-ig játszott. Felesége Bőhler Krisztina volt (1800—1850).

Goethe ifjabb kortársai voltak. Seidler Lujza[1] ügyelt fel 1823 óta a Zeichenschule képgyűjteményeire; különben mint nagy Goethe-tisztelő is ismeretes. 1805 óta élt Weimarban Schwerdgeburth Károly Ágost.[2] Többnyire Weimarban tartózkodott Hummel Károly,[3] H. János Nepomuk fia. A legjelentékenyebb weimari festő Preller Frigyes[4] volt. Életének egész története bizonyítéka a weimari uralkodóház műpártolásának és áldozatkészségének. Művészi pályáját Goethének köszönheti, aki tehetségét felismerte és támogatását Károly Ágostnak ajánlotta. Hosszabb olaszországi tartózkodás után 1834-től kezdve Preller Weimarban élt. Később szívesen látott vendég volt az Altenburgon, Liszt és Wittgenstein hercegnő otthonában, ahol a tártársalgás élénkítésére művészi tudását is felhasználta.

A művészet ápolása Goethe halála után is az ókori művészet tanulmányozása által nemesített ízlés jegyében állott. Meyer halála után a weimari képzőművészeti törekvések élére Schorn Lajos[5] került. Áldásos működését e téren, valamint nagy érdemeit a weimari műgyűjtemények emelése körül már a kortársak is dicsérettel ismerték el. A Zeichenschule és a műgyűjtemények igazgatójának hivatalában követte őt Schöll Adolf.[6] A weimari „Wilhelm-Ernst-Gymnasium" élén 1845-től Sauppe Hermann,[7] a híres filologus állott. Riemer helyébe mint főkönyvtáros 1847-ben Preller Lajos,[8] a festő bátyja lépett. Neki jutott az a feladat, hogy Mária Paulowna nagyhercegnőt a német irodalomba és történelembe bevezesse. Nagyobb jelentőségű férfiak voltak

[1] 1786—1866.

[2] 1785—1877.

[3] 1821—1905.

[4] Szül. 1804 ápr. 25-én Eisenachban, megh. 1878 ápr. 25-én Weimarban.

[5] Schorn Lajos J. K.: szül. 1793 junius 9-én Castellben; különösen filologiával és művészettörténettel foglalkozott, 1832-ben került Weimarba, 1839-ben az örökös nemességet nyerte el; meghalt 1842 febr. 17-én.

[6] Schöll Gusztáv Adolf: szül. 1805 szept. 2-án Brünnben; meghalt 1882 május 26-án Weimarban. 1843-ban hívták meg Weimarba. Ő adta ki először Goethe Steinnéhoz intézett leveleit.

[7] Sauppe H.: szül. 1809 dec. 9-én; meghalt 1893 szept. 16-án Göttingában. 1845—1856-ig Weimarban élt.

[8] Szül. 1809 szept. 15-én Hamburgban: meghalt 1861 junius 21-én Weimarban. 1847-től weimari főkönyvtáros. Régiségkutató.

még Weimarban a következők: Stichling Gottfried Tivadar,[1] Herder unokája, a weimari miniszter, Froriep Róbert,[2] aki 1845-től az országos ipari ügyosztályt vezette. A papság élén állt Horn Károly D.[3] udvari lelkész és püspök; utódja 1852-től kezdve Dittenberger Vilmos volt.[4] A tudomány ez emberei élénk érintkezésben állottak a jenai tanárokkal, valamint a Weimart gyakran látogató nagy vendégekkel, pl. Humboldt Sándorral, (különösen 1836 körül) Raupach E. B. Salamonnal[5] és Joukowsky Wasilijval.[6] Utóbbi nevelője volt Sándor orosz trónörökösnek. Utazásai Weimarba is vitték, ahol hosszabb ideig tartózkodott. Hazájában ügyes Goethe-fordító hirében állott.

A tudomány említett hívei Weimarban Goethe „Freitagsgesellschaft"-ja mintájára egy „Mittwochsgesellschaft"-ot alapítottak, melyet másképen „Schlüsselverein"-nak is neveztek. Havonként összejöttek, hogy egymás tudományos és művészeti tevékenysége iránt érdeklődjenek. A nyilvános életben a társaság mint ilyen, nem igen szerepelt. Vezető szelleme a tudományos éleslátással, művészeti itélettel és meleg költői érzülettel megáldott Schöll Adolf volt.

A weimari tudósok egyesülve az ősi tekintélyes weimari családokkal, zárt társaságot alkottak; meglehetősen önhittek voltak és az ujonnan jötteket, különösen ha ezek a nyilvános életben szerepelni akartak, rossz indulattal fogadták, sőt meg is vetették. Többnyire nagyra voltak e körben azzal, hogy nagy időket láttak és azt hitték, hogy ők egyedül hivatott őrzői a nagy hagyományoknak; azért mindabban, ami csak az elmúlt időkkel valamiféle összefüggésben állott, konzervativek voltak, így különösen a művészet terén. Gyűlöltek és üldöztek minden ujítást, minden szabad mozgalmat, minden szakítást a régi hagyományokkal. A weimari művészek körében később,

---

[1] Stichling Gottfried Tivadar: 1814—1891.

[2] Szül. 1804 febr. 21-én Jenában; megh. 1861 jun. 15-én Weimarban.

[3] Herder utódja volt, meghalt 1852-ben.

[4] Szül. 1807 április 30-án; megh. 1871 május 1-én. 1852-től Weimarban tartózkodott.

[5] Drámaíró 1784—1352.

[6] Wasilij Andrejewits Joukowsky: 1783—1852; 1838-ban kezdte utazásait az orosz trónörökössel.

különösen Liszt körében „clique“ néven volt ez a társaság ismeretes; Liszt azonban a társaság tagjait konzervativ művészeti irányzatuk miatt „Chêlard[1] kollégáinak“ is nevezte.

A fent említett tudósok meghívásával megkezdődött fokozatosan Weimar új fellendülése, az „Újweimar“ fejlődése. A művészetet és tudományt kedvelő Mária Paulowna környezetének szellemi nevelésére, művelésére, nagy gondot fordított. Az udvar műveltségének emelésére ezért irodalmi estélyeket rendezett minden második héten, melyekre a jelentékenyebb weimari tudósok és jénai tanárok hivatalosak voltak. Az egész udvar és a weimari tudósvilág kiváló emberei gyűltek ilyenkor össze a nagyhercegi palotában. Érdekes egy ilyen estély lefolyását végig kisérni. Mindenekelőtt teát szolgáltak fel; ezt követte egy előadás, melyet egy erre felszólított tudós tartott. Igen nagy azon tudósok száma, kik a negyvenes—ötvenes években a a weimari udvarnál előadást tartottak. A sok közül csak azokat akarom megemlíteni, akik előttünk ismeretesebbek: ezek Schleicher Ágost, Fischer Kuno (1855-től Jénában), von Liliencron Rochus. Az előadást aztán megbeszélték; a megbeszélésen Mária Paulowna gyakran maga is részt vett. Az eszmecserét vacsora követte, mely után a vendégeket elbocsátották. A jénai tudósok ezután mindig követték weimari társaik meghívását az „Erholung“-ba,[2] ahol az eszmecsere vidám hangulat mellett tovább folyt.

Az „irodalmi estélyek“ mellett tartottak az udvarnál még bizalmas teaestélyeket is, melyekre a weimari szellemi arisztokrácia tagjait is meghívták, hogy a saját tudományuk szűkebb köréből merített témákról előadást tartva, oktassák a társaságot.

Mindez mutatja, milyen élénk szellemi érdeklődés uralkodott a weimari udvari körökben Károly Frigyes idejében is. A klasszikus idő hagyományait a művészet és tudomány minden terén megőrizték és tovább fejlesztették. Goethe szelleme elevenen hatott tovább is. Különösen megnyilatkozik ez egyes weimari körök buzgó gyűjtőtevékenységében. Mindenütt csirá-

[1] 1789—1861 élt. 1837-től udvari karmester; ellensége a Wagner—Liszt-féle zenei iránynak.

[2] A felsőbb körök mulatóhelye; egy egyesület tartotta fenn.

kat találunk új kibontakozásra, művészeti központtá való fejlődésre. Csak egy éltető, buzdító szellem hiányzott, aki a művészeket tevékenységre és továbbfejlődésre serkentse és a protektor, aki tekintélyével a különböző irányokat védelmébe vegye és őket egyesítse. Nem kellett soká várni; a buzdító szellem Lisztben, a védő szellem Károly Sándorban csakhamar megjelent. Mennyi mindent tett a kettő egyesült erővel a művészetekért! Mi mindent tehettek volna még, ha a viszonyok a teljesen harmonikus együttműködést lehetővé teszik, amint ez nagy mértékben megvolt Goethenél és Károly Ágostnál a klasszikus korban.

Károly Frigyes, de különösen Mária Paulowna és fia Károly Sándor weimari híveikkel együtt minden lehetőt megtettek arra, hogy mint jó örökösök az átvett örökséget megszerezzék, hogy azt birják is. Mint egy szinte elérhetetlen, zseniálisan alkotó idő örökösének, épen Károly Frigyesnek, a legközelebbi utódnak nem maradt egyéb hátra, mint oly téren dolgozni, melyen zseniális alkotóerő nélkül is lehet továbbépíteni: a gyakorlati művészetápolás és a kulturalis tevékenység terén. Iskolákat alapított, szociális intézményeket létesített, a várost szépítette, olvasótermet rendezett be, a könyvtárt és a rajziskolát fejlesztette. Ezek képezték azokat a területeket, melyeken Károly Frigyes józan szelleme tevékenységet fejthetett ki.

Általában Weimarban Goethe halála után szomorú viszonyok uralkodtak, melyek azonban még sem voltak egészen vigasztalanok. Az összes szellemi törekvések élére lassanként mindinkább a fiatal, Goethe szellemétől áthatott, sokat igérő trónörökös, Károly Sándor állott. És mégis némely vendég, akit a klasszikus hely vonzott, látogatása után megvetően ítélt Weimarról és fejedelmi mecénásairól. Felületesség, politikai előítéletek és elfogultság, szociális elkeseredés indíthatta csak erre egyiket-másikat. Igy azt írja például Hartmann Mór[1] 1845. július 27.-én Frankfurtból egyik Meissner Alfrédhez intézett

[1] Lásd: „Briefe aus dem Vormärz. Herausgegeben v. Otto Wittner. 364. l. 136. sz. Hartmann Mór: 1821—1872. többnyire Bécsben élt. Érdekes, hogy Stahr A., midőn 1854-ben Hartmannt Bécsben elfogták, Liszthez fordult azzal a kéréssel, nyerné meg a nagyherceget, hogy Hartmann érdekében lépéseket tegyen.

levelében: „In Weimar hielt mich meine Eitelkeit fünf Wochen lang zurück. Man feierte mich, man schmeichelte mir, man zeichnete mich aus bis es mir ekelhaft wurde und ich floh wahrhaft. Im Thüringer Walde atmete ich die Hofluft, in der ich in Weimar lebte, mit Freuden wieder aus und das Gespräch mit einem Thüringer Bauern war mir fast ebenso interessant, wie das mit dem Erbprinzen.“ Igy nyilvánvalóan csak egy politikailag elfogult ember ítélhet egy Károly Sándorról, Goethe védencéről és tanítványáról, kiről egyszer Hase Károly [1] egy látogatás után azt mondta: „[Er]denkt in allem so rein menschlich!“

A weimari udvar nevelő törekvései és művelő befolyásai mellett nem csodálhatjuk, hogy Weimar társadalma, közönsége a szellemi kultura meglehetős magas pontján állott. Az alapot erre mindenesetre a nagy múlt és hagyományai nyújtották. Lángeszű tudósok és művészek jelenlétének, kiváló személyek odaözönlésének okvetlenül emelőleg kellett hatnia a weimariakra. Az idősebb nemzedék, melyre az „Olympos“-beli Goethe még személyesen hatott, utódjait a nagy költő szellemében nevelte. Később Károly Frigyes alatt pedig a weimariak abba a szerencsés helyzetbe jutottak, hogy alapos, általános, gyakorlati műveltséget sajátíthattak el, s polgári intézményeik haladó fejlesztésére is támogatást találtak az udvarnál.[2] Immermann [3] azt írja a weimariakról és szellemi nívójukról: Der lebendige Umgang mit dem grossen Manne (Goethe) hat ihnen den Blick für die Gegenwart frisch elhalten. Ich fand hier, dass alles Neueste gelesen und das Schätzenswerte geschätzt war.“

---

[1] Hase Károly Ágost: 1800—90. 1830-tól az egyháztörténet tanára Jénában.

[2] V. ö. E. Marr — Sangali: Weimar. Leipzig 1855. 2. l.

[3] H. v. Houben: Eckermanns Gespräche 1909. Nachwort 699 l. V. ö. Eckermann levelezését Immermannal. Ezenkívül különösen figyelemreméltó Goethe nyilatkozata a weimari közönség szellemi nívójáról. U. o. 594 l.

II. Liszt megjelenése Weimarban.

Weimar, a német irodalom klasszikus szenthelye, már korán vonzólag hatott Lisztre. Hummel J. N. udvari karmester halála után[1] foglalkozott Liszt avval a gondolattal, hogy a weimari udvari karmesterségre pályázik.[2] Akkor élte d' Agoult Mária grófnő iránti szerelmének legboldogabb idejét. Gyönyörű idill volt életük ez év őszén Belaggioban a Como-tó mellett; ekkor született karácsonykor második gyermekük, Cosima. D' Agoult grófnő nagy Goethe-tisztelő volt. Goethe Erlkönigjét franciára fordította és Liszt e költemény Schubert-féle megzenésítését átdolgozta zongorára. A Goethével való foglalkozás talán még jobban élesztette Lisztben azt a gondolatot, hogy Weimarban letelepedjék, annyival is inkább, mivel a virtuózéletet gyűlölte.[3] Forró kívánsága volt az, hogy a zene nagy mestereinek műveit odaadó zenészek segítségével új életre keltse és igazi megértésüket lehetővé tegye. De a letelepedés tervének kivitelét megakadályozta családja és öregedő anyja miatti gondja. Minthogy övéit előbb anyagilag akarta biztosítani, elállt attól a szándékától, hogy karmester legyen; elhatározta, hogy a gyűlölt, de jövedelmezőbb virtuózi szereplést még egyideig folytatja. De művészi megfontolások is játszottak közre ez elhatározásánál. Mielőtt a zenekar vezetésére szánta volna el magát, a zongorát és játéka technikáját akarta tökéletesen kifejleszteni.

[1] Megh. 1837. okt. 17.

[2] D' Ortigue-hez intézett úti levele: közölve Kapp: Franz Liszt 117. oldalán.

[3] Egyik 1837-ből származó George Sand-hoz intézett levelében említi ezt a gyűlöletét Liszt és leírja a virtuóz vándor élet átkát.

S következett Liszt első diadalútja Európán keresztül 1839-től 1841-ig. Miután Franciaország, Anglia és Nyugatnémetország legfontosabb városaiban számos diadalt aratott, 1841 novemberében barátja, Lichnowsky herceg kíséretében Weimarba is elment. Genast Ede, a híres weimari színész naplójában egyszerűen és szépen írja le, hogyan lépett be Liszt november 25-én este hirtelen a „Russischer Hof"-ba [1] ahol Genast, Schumann Róbert és Klára kedélyesen társalogtak. Nagy örömmel, szívélyesen üdvözölték egymást, aztán élénk beszélgetés indult meg köztük, melynek folyamán Liszt és Genast csakhamar barátságot kötöttek. Alig hallott Mária Paulowna nagyhercegnő Liszt megérkezéséről, máris kihallgatásra hivatta. November 26-án Liszt a nagyhercegnő előtt játszott és fejedelmi művésztársat nyert benne pártfogójául. Nov. 28-án következett a nagyobb udvari hangverseny. Művészi érdemeinek elismeréséül Károly Frigyes nagyherceg a weimari fehér sólyomrendjelet adományozta neki, a nagyhercegnőtől pedig egy brilliánsgyűrűt kapott. Lisztnek ez a kitüntetés Goethe barátjának utóda részéről, minden szerénysége mellett is — mint Genast közli — nagy örömöt okozott. November 29-én Liszt a színházban adott hangversenyt, mellyel általános sikert aratott. Ezután elhagyta Weimart, de ott hagyta nemes jótékonyságának nyomait. A nyilvános hangverseny tiszta nyereségéből 600 tallért ajándékozott a weimari nőegyletnek közhasznú célokra.

1842. okt. 8-án lépett házasságra Károly Sándor weimari trónörökös Haagban, németalföldi Zsófia hercegnővel. Október 22-ére tűzték ki az új házaspár ünnepélyes bevonulását Weimarba, s ezt nagy ünneplésekkel készültek megülni. Az ünnepély művészi fényének emelésére két zeneművészt hívtak meg Weimarba: Rubinit [2] és Liszt Ferencet. Liszt meg is jelent és október 29-én egy udvari hangversenyen játszott. Az egész udvar el volt ragadtatva. Jóakarója, Mária Paulowna, indítványára tárgyalni kezdtek Liszttel, hogy hosszabb ideig Weimarban tartsák a művészt. Mária Paulowna kívánsága, melyet fia, Károly Sándor is támogatott, megvalósult. 1842 november

[1] L. Genast: Aus Weimars klass. u. nachklass. Zeit; Erinnerungen eines alten Schauspielers. II. köt. 9. fej.

[2] Rubini Giovanni Battista: olasz tenorista 1795—1854.

2-án Liszt nagyhercegi karmester lett, rendkívüli szolgálatban, évi 1000 tallér fizetéssel. E kinevezés évenként három havi Weimarban való tartózkodásra, a hangversenyek és színházi zenei előadások vezetésére kötelezte. Ezzel megnyerték Lisztet Weimar számára. Évenként betért ezentúl egyszer-kétszer Weimarba, hogy kipihenje útjainak fáradalmait és megfelelhessen weimari kötelezettségeinek. Zenészbarátjainak egész raja követte őt, mindig voltak állandó, önkéntes kísérői és lakása — eleinte a Russischer Hof-ban, 1848-tól azonban az Erbprinzben — a reggeli órákban úgyszólván zenész tábor volt. Mindenki oda özönlött, hogy hallja a mestert, hogy tanuljon tőle. Ez élénk sürgés-forgás Liszt körül előjátéka volt az Altenburg későbbi fénykorának.

Különösen fontos Lisztnek ez időnkénti rövid látogatásai között az 1843–44-iki téli tartózkodás. 1843 december közepétől kedve 1844 február 18-ig nyolc hangversenyt vezetett Liszt. A zenekar vezetésére nézve már akkor is ugyanazokat a nézeteket vallotta, mint később Weber „Euryanthe“ című operájáról írt cikkében. Azt tartotta, hogy a vezetésnek a zeneművet szellemét, belső alakját kell kifejezésre juttatnia. A dirigensnek nem élettelen ütemverőnek, hanem éltető vezetőnek kell lennie. Liszt Weimarban mindenekelőtt a Hummel által behozott, de halála után megszünt szimfóniai hangversenyeket újította fel, melyek a színházi szünetek meg rövid estélyek betöltésére szolgáltak és a közönségre nagy nevelő hatással voltak. Lassanként bevezette a zenekart a zeneművek előadásának a maga sajátos módjába. Azt akarta, hogy éljék át mélyen az előadók a műalkotást; ez átélési folyamat minden kis árnyalatának is adjanak kifejezést, hogy a mű a közönségnél, a hallgatóknál is élménnyé váljon. A szigorú neveléssel magas színvonalra emelte a zenekart az előadás művészetében. De Weimarban, valahányszor Liszt csak rövid időre is eltávozott, mindig visszaestek a régi nemtörődömségbe.

1844—45 telén a zenekar négy tagja: Müller, Stör, Apel és Montag vonósnégyes estélyeket [1] vezetett be, melyeket később is megtartottak. Ezt az újítást is Liszt befolyásának tulajdonít-

[1] L. Adelheid von Schorn: Das Nachklassische Weimar I. Bd. XI. kap.

hatjuk. Liszt évenkénti weimari tartózkodását úgy osztotta be, hogy rendesen februárban teljesítette karmesteri feladatát. Február 2-án Károly Frigyes nagyherceg és ugyan e hó 16-án Mária Paulowna fejedelemnő születésnapját ülték meg Weimarban. Liszt most már többnyire december végén jött Weimarba, hogy az említett születésnapokon tartott ünnepi hangversenyek műsorát betanítsa és vezesse. Minthogy azonban ebbe az időbe esett a színházi és zenei élet főidénye, természetes volt, hogy Liszt az egész idény művészi kialakulására is hatott.

Minden törevésében lelkes támogatója volt Károly Sándor[1] trónörökös. Károly Sándor a műérzéket, a műalkotásokon való örömet, a művészek iránt érzett rokonszenvet anyjától, Mária Paulownától örökölte. Mintha Schiller áldása, melyet „a művészetek hódolatában“ Mária Paulownára mondott, tovább, fiára is hatott volna. Míg azonban Mária Paulowna inkább a zenét ápolta előszeretettel, addig Károly Sándor műérzéke általános, univerzális volt. Szeme előtt az összes művészetek egyesülése, egyforma támogatása lebegett. Ez eszményt vallotta Liszt is. A közös eszmény csakhamar közelebb hozta egymáshoz a két férfit. A közeledés barátsággá fokozódott: és Károly Sándor már mint trónörökös kérte művészeti és egyéb ügyekben is Liszt tanácsát. Károly Sándor életének Goethe volt a vezércsillaga. Goethe öröme, áldása tündöklött születésekor elébe, Goethe gondja kisérte ifjúságán át, a költő szemei előtt nőtt fel, házában játszott unokáival, egész nevelését Goethe vezette; hisz e tekintetben is e nagy ember volt a döntő tanácsos az udvarnál. Károly Sándor nevelése így Goethe szellemétől volt áthatva. A Goethetől örökölt hagyományokat és életértékeket kellett Károly Sándornak egész fejlődése következtében tovább plántálnia, másoknak átadnia, hogy ezek áthatva Goethe eszméitől, Goethe értelmében vett nemes emberekké váljanak. Művészet és tudomány volt különben eleme; mellettük minden egyebet,

[1] Károly Sándor 1818 junius 24-én szül. 1901 január 5-én halt meg. 1842-ben feleségül vette a németalföldi Zsófia hercegnőt. 1853 augusztus 28-ától uralkodott. A Károly Sándor és Liszt közti viszony rajzában különösen Muthesius, Kuno Fischer, Bojanowski, Gerstenberg és A. v. Schorn műveit használtam fel.

különösen a politikát, szükséges rossznak tartotta, mely elől nincsen menekülés, szabadulás. Minden tette a művészet és tudomány terén valami módon Goethe nevével van kapcsolatban.

E tekintetben csak a „Goethe-Stiftung"-ra, a Goethe-társaságra, a „Goethe-Schiller-Archiv"-ra kell gondolnunk. Hogy Goethe szelleme vezette őt mindenkor, azt legjobban bizonyítja az a körülmény, hogy még késő aggkorában is naponként felolvastatott magának valamit Goetheből és mint 82 éves öreg ember, e szavakat mondá: „Ich könnte alles entbehren, Goethen nicht".[1]

A Wartburg[2] renoválása is — lehet mondani — Goethe szellemében történt tett volt. Cranach[3] várkapitányhoz intézett egyik levelében, melyben a Wartburgnak a közönség számára való megnyitását pártfogolja, ezeket írja: „Man erhält einen Besitz nur dann recht, wenn man ihn andere mitgeniessen lässt". Ezt a mondatot általában vezérmotivumának lehet tekinteni a művészetek támogatásában és a Goethe műveiből merített műveltség terjesztésében. „Goethe-Erinnerungen"-jei végén, melyeket tanácsosa, Ruland Károly indítására élete 82-ik évében a Wartburgon diktált, intve és áldva mondja: „Gott wolle den Geist Goethes fortleben lassen im Grossen, wie im Kleinen, den Geist der Wahrheit und Schönheit".[4]

Ez az igazi Goethe-tisztelő fejedelem csakhamar felfedezte Lisztnek konzseniálitását Goethevel. A nemes zeneművészhez lelkesedéssel, majd bizalommal fordult, meghallgatta tanácsait, kérte őket különösen a művészetek terén és követte is, amennyire a viszonyok megengedték. Kettejök közt oly barátság fejlődött ki, mely hasonló volt Goethe és Károly Ágost barátságához. Időnként megzavarhatta valami e viszonyt, de nem bonthatta meg semmi, mert mélyen lelkükben gyökerezett.

[1] V. ö. Kuno Fischer: Grossherzog Karl Alexander. IV. fej.

[2] A Wartburg renoválását 1867 aug. 28-án ünnepelték. Ezt az ünnepélyt is, mint általában minden weimari ünnepélyt, Károly Sándor uralkodása alatt, Goethe születésnapján tartották meg.

[3] Cranach Lukács híres festőnek egyik ivadéka.

[4] Károly Sándor „Goetheerinnerungen" c. elmélkedéseit Karl Muthesius „Goethe und Karl Alexander" c. műve végén közli. — Ruland Károly a Goethe-Gesellschaft első elnöke volt.

Weimarnak meghozta e viszony a kezdeményezések és áldások bőségét, a virágzás egy új korszakát. A művelt világ szemei ismét Weimar felé fordultak ez időben.

Liszt és Károly Sándor barátságának fejlődését és lényegét levelezésük világítja meg legjobban.[1] A levelek a két férfi nemes jellemét tárják elénk. Lássunk ezért egy pár jellegzetes helyet belőlük. 1845-ből származnak első ismeretes leveleik. 1845 január 1-én Liszt Cadixből egyebek közt ezeket írja Károly Sándornak:

„.... mais en définitive trois semaines ou un mois suffiraient pour satisfaire ma conscience de voyageur, si le pundenoroso[2] (expression admirable de la langue espagnole, qui marque l' actif du point d' honneur) de ma carrière n' était avant tout ma boussole aussi bien à Madrid qu' à Weymar, Paris ou Pétersbourg[3] . . ."

Erre egy keltezetlen levelében következőképen felel Károly Sándor:

„L' expression de pundonoroso que vous employez dans votre lettre me paraît si applicable à vous-même, elle me paraît tellement caractèriser votre individualité comme votre vie que je ne puis m' empêcher de vous attacher cette expression. . . . ."[4]

Hogy Károly Sándor megismertette Liszttel Weimar irodalmi és művészeti érdekeit, s hogy értesítette az ottani művészeti eseményekről, mutatja a hercegnek egy 1845 augusztus 31-én kelt levele; ez a levél egyszersmind mutatja azt is, hogyan törekedett Károly Sándor már mint trónörökös arra, hogy tehetséges embereket telepítsen le Weimarban:

„ . . . Monsieur Andersen, le poète des contes, est ici. Il m' a parlé de vous, il m' a raconté que mon souvenir avait été mêlé à vos entretiens. J' en suis touché et reconnaissant, car j' ose croire que je connais les sentiments que vous me portez et j' éprouve le besoin de vous en exprimer toute ma joie . . . . . Je regrette que Schober soit absent à l' epoque de la réunion. Eckermann est de nouveau établi ici et s' occupe encore à rassembler ses souvenirs de Goethe . . . . ."[5]

---

[1] Briefwechsel Liszts mit Grossherzog Karl Alexander. Kiadta La Mara 1909.

[2] pundonoroso: a becsületre vonatkozó, a becsület súlypontja.

[3] Az említett gyűjteményben az 1. sz. levél.

[4] 2. sz. levél.

[5] 3-ik levél La Mara gyűjteményében.

A weimari udvar előzékenysége hálára kötelezte Lisztet. 1846. október 6-án a „Galatée“ fedélzetén Pozsony és Pest közt ezeket írja Károly Sándornak:

„ . . . Certes, je n' oublierai jamais les flatteurs encouragements que S. Altesses imperiales Madame la Grande-Duchesse, daigna accorder alors, comme depuis, à mes faibles tentatives et la bonté avec laquelle elle accueillet — j' oserais presque dire, elle devina — mon désir de rattacher humblement mes efforts à la glorieuse tradition de Weymar. En me confiant un poste qui devra me fixer dorénavant de plus en plus auprès de votre royale et illustre maison, elle comble un des voeux les plus chers à ma fierté d'artiste, et récompensa ainsi bien au delà de leur mérite quelques bonnes intentions, quelques laborieuses ébauches . . .“[1]

A levél vége felé Ernst Vilmos hegedüművészt ajánlja a herceg figyelmébe. Egyike volt ez legszebb tulajdonságainak, hogy művésztársait önzetlenül mindenkor és mindenben támogatta és magasabb helyeken pártfogolta. Itt említi meg azt is, hogy Sopron városa díszpolgárává, Barsmegye pedig táblabírójává választotta meg. E megtiszteltetéseket csak külső dolgoknak tartja: „Die Hauptsache ist bloss ein ordentlicher Kerl zu sein und den inneren Kern und Samen durch Wort und Tat herauszubilden.“

1846. december 3-án Károly Sándor ismét irodalmi dolgokról ír Lisztnek Konstantinápolyba:

„ . . . Compensez-moi un peu par vos lettres de la privation que votre absence m' inflige et éclairez moi ce monde par vos lumières, afin que je puisse voir par vos yeux et que je ne juge pas d' une manière partielle, auf eine einseitige Art. J' avoue que c' est une des choses que je crains le plus, surtout depuis que je connais les cours. On dirait que puisqu'on est haut placé, la vue devrait embrasser d' autant plus d' objects; je trouve souvent le contraire. Et pourtant un prince de nos jours ne saurait ni assez voir ni assez connaître pour mériter son titre, car le simple „par la grâce de Dieu“ ne suffit pas de nos jours. Mais que dis-je? Vous savez tout cela mille fois mieux que moi, pardonnez-moi en faveur de l' habitude que j'ai prise de causer librement avec vous . . . . . Eckermann est des nôtres et établi de nouveau et pour toujours à Weymar. Je n'ai pas eu de repos qu'il n'y soit revenu, je voulais ravoir mon bien. Andersen, le poète des contes y a été longtemps cet automne, il partage sa vie entre Copenhague et Weimar. Je l'aime comme individu et comme littérateur; ce n'est pas une étoile de première grandeur, mais son feu est pur et c'est bien rare de nos jours où

[1] U.-o. 4. sz.

les littérateurs ont fait de la poésie non pas leur but mais leur moyen. Aucun, presque aucun, vous dis-je, n'a la conscience de la littérature. Andersen m' amusa beaucoup un jour qu'il me dit en soupirant: „Ach, in Wien, da wurde ich ein Mal in eine Literaten-Gesellschaft eingeladen; da fand ich zwei Stuben voll Dichter und alle unsterblich." . . . . . Adieu, écrivez-moi, donnez-moi de vos nouvelles, parlez-moi de vos travaux: si vous rencontrez quelque homme distingué sur lequel vous aimeriez me voir diriger mes regards, mandez-le-moi, si vous trouvez un ouvrage remarquable, parlez-en et sourtout n' oubliez jamais Weimar ni . . . ." [1]

A hercegnek ezt a kívánságát megértjük, ha megfontoljuk, hogy Liszt évenkénti weimari tartózkodása alatt lassanként beleavatkozott a művészeti, de különösen a színházi élet alakításába és kezdte ideális, zseniális nézeteit végrehajtani. A weimari operaszínpad sohasem volt azelőtt valami magas színvonalon; Hummel halála után egészen elhanyagolták. Az ének és zenekar iskolázatlan és fegyelmezetlen volt, jó szólóénekesek pedig épenséggel hiányoztak, mivel a vezetés rossz kezekben volt. Liszt belátta, hogy reformtervei keresztülvitele csak jóraváló vezetőség mellett lehetséges. Ezért ajánlotta a trónörökösnek, hogy nevezze ki barátját v. Ziegesart színházi intendánssá. 1847. február 4-én Károly Sándor ezeket írja erre vonatkozólag Lisztnek:

„ . . . A ma demande, M. de Spiegel [2] a abandonné son poste d'intendant. Me rappelant votre recommandation, j'ai proposé M. de Ziegesar [3] comme remplaçant et il a été nommé intendant. Il en remplira les fonctions dès la fin de la saison théâtrale, c'est-à-dire, depuis le 1-er de Juillet . . . . ."

1847 június 4.-én hosszú levelet ír Liszt a herceghez; ebben részletesen foglalkozik a weimari színház ügyeivel. Mindenekelőtt megelégedését fejezi ki azért, hogy Ziegesar került a színház élére:

„La nomination de M. de Ziegesar, en remplacement de M. le Baron de Spiegel, comme intendant du théâtre de la Cour, me fait grand plaisir et aménera, j'en suis persuadé, d'heureux et désirables résultats pour Weymar. Depuis que j'ai appris à connaître plus intimément M. de Ziegesar — et cela remonte déjà à plusieurs années — j'ai toujours eu de lui cette invariable opinion: qu'il appartient à cette rare catégorie d'hommes tellement

---

[1] 5-ik levél.

[2] 6.-ik levél. — Spiegel 1828—47. volt intendáns.

[3] Ziegesar 1847—1854. volt intendáns.

comme il faut, qu'ils sont toujours ce qu'il faut et tels qu'il le faut, à chaque poste confié et accepté." [1]

Azután kifejti Liszt, hogyan gondolja a weimari opera reformját. Új bemutatók betanulásában, a kar szigorúbb szervezésében látja az emelkedés felé vezető út alapját. Elmélkedését így folytatja:

„La tâche d'un directeur ou d'un intendant devient donc excessivement compliquée et difficile. Il faut beaucoup de tact, de goût, de savoir-vivre, de procédés, de connaisances, de divination, de raison et d'energie pour ne pas rester très au-dessous. Il faut aussi passablement de ce nerf de la guerre et de la paix: l'argent, l'argent qui décide à peu près de toutes les choses par le temps qui court . . . "

Mária Paulowna és Károly Sándor bizalommal és lelkesedéssel csatlakoztak Liszt törekvéseihez, miáltal nagyon megkönnyítették tervei keresztülvitelét. Liszt főtörekvése arra irányult, hogy a weimari színháznak jobb erőket szerezzen. 1847-től—1849-ig a következő híresebb színészeket és színésznőket szerződtették Weimarban: Jaffét, Liedket, Götzet, Mildet, Hellert és Agthe Rózát.[2] De nemcsak az énekesek karát, hanem a zenekart is folyton erősítette Liszt új tagokkal; ez utóbbi annál könnyebb volt, mivel sok zenészt már Liszt fényes neve is vonzott Weimarba. Hogy törekvései még sikeresebbek legyenek, elhatározta, hogy vezetni fogja a weimari operaelőadásokat, amire tulajdonképen nem volt kötelezve. Önként vállalt színházi karmesteri tevékenységét 1848-ban Flotow „Martha" című operájának előadásával kezdte meg. Ezt követte Schmidt G., weimari zeneszerző „Prinz Eugenje" és Beethoven „Fidelioja;" előkészületben volt Schubert „Alfonso és Estrella" című műve. November 12-én mintegy izelítőjéül a későbbi teljes előadásnak előadatta a zenekarral Wagner „Tannhäuser"-ének a nyitányát. Csakhamar észrevették, hogy új, friss szellem hatott az előadásokra: élet és éltető erő volt az előadott művekben.

De vessünk most egy pár pillantást Liszt magánéletére a 40-es évek második felében. Ez annál szükségesebb, minthogy csak így érthetjük meg, miért telepedett le állandóan Weimarban és mi idézte elő a művészetre gyakorolt nagy

[1] 7.-ik levél. (15—19. l.).

[2] V. ö. A. v. Schorn: Zwei Menschenalter: bevezetés 29. l.

befolyását. A virtuóz pályája sohasem felelt meg Liszt magasröptű szellemének. Kényszerűségből járt ezen az úton. A fárasztó utazásoktól kimerülve, most nyugalom után vágyódott, most, amikor övéi anyagilag biztosítva voltak. Miután 1845-ben Kölnben veszélyes betegségből felgyógyult, üdülésre Baden—Badenbe vonult. Itt kérte meg Cessiat grófnőnek, Lamartine unokahugának kezét, aki azonban, mivel nagybátyja ápolását kötelességének tartotta, Liszt kérését visszautasította. A mesternek tovább kellett folytatnia a zongoraművész tevékenységét, azt a tevékenységet, mely nem felelt meg neki, mely visszataszító volt előtte, mely egészségét lassanként aláásta. Nagy fényt árasztott ugyan maga körül, s mindenütt emberek gyűltek köréje, kiváló, jelentékeny emberek, kiket szeretetreméltó személyisége, lelki nemessége, szíve műveltsége, tiszta művészete vonzott köréje, de jelentéktelen élősdiek is, akiket a szerencsés művész teli erszénye, határtalan bőkezűsége vonzott. Amilyen művésziesen könnyed, bőkezű lélek volt Liszt, könnyen rávehették arra, hogy lakomákat adjon, melyeknél a pezsgő csak úgy folyt; azok a könnyelmü emberek vették rá erre, kikre nézve ő a fény volt, mely körül e molyok röpködtek.

Testi és lelki levertség volt ennek a kicsapongásnak rendes következménye. Izgató és fárasztó tevékenysége a hangversenyeken, az idegölő utazások, a könnyelmű társaság könnyelmű igényei, a kábító és nyomasztó lakomák nem hozhatták Liszt számára a szükséges lelki nyugalmat ahhoz, hogy magát összeszedhesse s művészetébe elmélyedhessen, lehetetlenné tették az önálló zeneszerzői munkásságot — idővel tönkre kellett tenniök a lángészt.

Liszt lelke fellázadt a felemésztődés gondolata ellen. Nyugalom után vágyódott; gyakran azt hitte, hogy elérte az erre szolgáló alkalmat, de sajnos, valahogy mindig el kellett azt szalasztania. Szerencsecsillaga végre 1847 elején Kiewbe vezette, ahol áldás- és nyugalomhozó géniuszát, zenei alkotása védő szellemét megtalálta. Ottani hangversenye alkalmából a Lisztre figyelmessé lett Sayn—Wittgenstein Karolina hercegnő nagy összeget adományozott jótékony célokra. Ez elég indítóok volt a bőkezű Liszt számára, hogy köszönetének kifejezése végett

személyesen felkeresse a hercegnőt. Wittgenstein hercegnő[1] az Iwanowsky családból származott. Apja szigorúan tevékenységre nevelte, sokoldalu kiképzésben részesítette. Az ő kívánságára 17 éves korában az orosz Sayn—Wittgenstein herceggel kötött házasságot. Szerencsétlen házasság volt ez. Leányuk, Mária hercegnő[2] születése után nemsokára elváltak. A hercegnő többnyire Woronincei jószágán élt s főkép gazdálkozással foglalkozott. A gazdálkodás mellett azonban nagy gondot fordított leánya nevelésére és állandóan érdeklődött a művészet és tudomány iránt. Mikor Liszt kiewi tartózkodása alkalmával Kiew egyik templomában Liszt „pater noster"-ját adták elő, figyelmessé lett a tehetséges zeneszerzőre; meg volt győződve arról, hogy a hallott mű nagy tehetség szerzeménye és ezért további zeneszerzői tevékenységre akarta buzdítani a művészt. Midőn Liszt 1847[3] februárjában először látogatta meg a hercegnőt jószágán, ez utóbbi búcsúzáskor hosszabb őszi tartózkodásra hívta meg birtokára. Liszt 1847 október elején megjelent Woronincében és ott maradt 1848 január 24.-ig. Közös szellemi törekvések és munkák mind közelebb hozták őt és a hercegnőt egymáshoz: két rokon lélek találkozott egymással. Szellemi munkába, különösen Dante gyönyörű költészetének tanulmányozásába elmélyedve, sok impulzust nyert Liszt további tevékeny munkálkodásra.[4] Hogy mennyire hatottak Lisztre az új viszonyok s a tevékeny hercegnő, bizonyítja, hogy 1847 október 27.-én Woronincéből ezeket írja Károly Sándornak:[5]

„Aujourd'hui en effet, il ne s'agit plus seulement de bonnes intentions et de vagues programmes. Il faut les remplir et pour cela faire, il faut être soi-même dans le programme des temps et des circonstances à mesure qu'ils marchent. Les pieux desirs, les voeux sincères, les aspirations élégiques n'ont de valeur qu'en tant qu'ils préparent à des résultats féconds. Sentir et penser pour agir, telle est la loi de toute existence harmonique..."

[1] Szül. 1819 febr. 8-án Monasterwkában Kiew mellett, férjhez ment 1835 májusában, megh. 1887-ben Rómában. Lengyel származású volt, Ivanowsky Péter és Podoska Paula leánya.

[2] Szül. 1837 febr. 9-én.

[3] Bővebben foglalkozik Liszt és a hercegnő viszonyával A v. Schorn: Zwei Menschenalter c. munkájában.

[4] V. ö. Liszt tervét Dante „Divina comedia"-ja megzenésítését illetőleg; ezt a hercegnő 20000 rubellel akarta támogatni.

[5] 12. levél.

E buzdító és művelő woronincei együttlét alatt a kölcsönös érdeklődés szenvedélyes szerelemmé fejlődött. S a szerelem a hercegnőnél az önfeláldozásig fokozódott. Szilárd elhatározása volt, hogy Liszt zsenijének szolgálatába szegődik, mert látta, hogy a zseni nem kíván egyebet, csak nyugalmat erőinek összeszedésére, rendes életet, hogy lelkét kiönthesse, hogy új remekműveket alkosson. Hogy e szolgálatot teljesíthesse, elhatározta, hogy sorsát Lisztéhez fogja kötni. Hazáját, jószágát el akarta hagyni — mily áldozatkészség kellett ehhez — hogy Liszttel zavartalanul letelepedhessék, hogy a művésznek otthont nyújtson. Kezdettől fogva a Weimarba való letelepedésre is gondolt egyebek között; a nemeslelkű Mária Paulowna nagyhercegnőnek, a cár testvérének jóakaratát akarta ott megnyerni. Az ő védelme alatt, az ő segítségével keresztülvihetőnek tartotta és remélte férjétől való elválását. Mikor Liszt 1848 január végén Woronincet elhagyta, hogy kötelezettségeinek teljesítésére Weimarba menjen, a hercegnő bevallotta neki azt a szándékát, hogy hazáját elhagyni és őt követni akarja. Most már Lisztnek is gondolkoznia kellett azon, hogy a letelepedésre megfelelő helyet keressen. Ő kezdettől fogva leginkább Weimarra gondolt s minden pillanatban készen volt arra, hogy az ottani letelepedésre az előkészületeket megtegye. 1848 február 2.-án, mint a nagyherceg születésnapján, megint működött Weimarban mint karmester. 6.-án az udvari hangversenyt azzal az ütemverőbottal vezette, melyet Wittgenstein hercegnő intésül adott neki, hogy inkább dirigáljon, mint zongorázzék.

Sokan egyedül a hercegnő befolyásának tulajdonítják Liszt letelepedését és a virtuózélettel való szakítását. Ez azonban téves. Már sokkal korábban, mikor még nem is ismerte a hercegnőt, vágyódott Liszt csendes karmesteri és zeneszerzői tevékenység után. De a lehetőség, az alkalom ennek megkezdésére még nem nyílt meg előtte. A hercegnő érdeme azonban kétségkívül az, hogy megadta a mesternek ezt a kívánt lehetőséget s megmentette a lángészt a felemésztődéstől. Hogy mily áldást hozott Lisztre a hercegnővel való viszony, mutatják mindjárt első hozzá intézett levelei. Sokat ír ezekben weimari tevékenységéről, az ottani művészeti életről s saját

terveiről. Jellemző erre nézve 1848 február 28-án kelt levelében a következő hely:[1]

„ . . . . . Morgen ist am Hofe Liebhabertheater, in acht Tagen wird eine Scharade mit lebenden Bildern gegeben, dazwischen „Erwin und Elmire" von Goethe mit der Musik der seligen Herzogin Amalie. Bald danach werden wir „Fidelio" haben, dem ich meine ganze Sorge widmen will, und vielleicht ist noch Zeit, eine ungedruckte Oper von Schubert „Alfons und Estrella" aufzuführen, deren Text von meinem Freunde Schober ist. Zwischen den Arbeiten für das Theater habe ich die Hofkonzerte vorzubereiten und der Frau Grossherzogin wöchentlich vier bis fünf Gesangsstunden zu geben; die junge Prinzess ist sehr intelligent und mit einer schönen Stimme begabt..."

Március 24 én megírja Liszt a hercegnőnek, hogy mily figyelmes bánásmódban részesíti az udvar s a hercegnő elhatározásának erősítésére kiemeli különösen Mária Paulowna jellemének szilárdságát és jóságát:[2]

„ . . . Der Kultus den ich ihr (t. i. Mária Paulownának) seit einigen Jahren geweiht, hat sich in diesen zwei Monaten nur noch befestigt. Der Erbgrossherzog, mit dem ich in den besten Beziehungen stehe, hat mir eben eine charmante Attention erwiesen. Er hat mir den Plan und die Zeichnung eines Hauses gegeben, das er für mich entworfen hat und für das mir der Grossherzog ein sehr schönes Terrain inmitten des Parkes schenken will . . . . ."

Alig távozott el Liszt Woroninceből, a hercegnő máris megkezdte menekülése előkészítését. Titokban eladta egyik birtokát egy millió rubelért. Ezzel a pénzzel és gyermekével elhagyta hazáját. Megbeszélés szerint Lisztnek barátja, Lichnowsky gróf jószágán, Grätz várában kellett a hercegnő megérkezését bevárnia. Hogy hol tartózkodnak majd, azt még nem állapították meg. Amint a fentebb idézett levélből következik, Liszt csak Weimarra gondolt. Ezt mutatja az a levele is, melyet egykori utitársahoz Schober Ferenchez intézett Grätzből április 22-én.[3] Ebben közli vele, hogy a hercegnőt várja és hogy rá akarja venni egy pár heti weimari tartózkodásra, s így folytatja:

„ . . . . . Sollte mir die Erfüllung dieses Wunsches gelingen, so treffe ich zwischen dem 10-ten und 15-ten Mai in Weimar ein, um der Fürstin ein

[1] Fr. Liszts Briefe u. Briefe an ihn; kiadta La Mara: IV. kötet. Eredeti hiányában itt A. v. Schorn fordítását közlöm: V. ö. A. v. Schorn: Das nachklassische Weimar II. kötet 33. l.

[2] U. o.

[3] La Mara: Briefe Liszts Bd. I. 54. sz. levél. — L. A. v. Schorn: Das nachklassische Weimar. II. k. 34. l.

gehöriges Appartement oder Haus zu praeparieren. Sehr würde es mich freuen wenn du Gelegenheit hättest, die Fürstin W. kennen zu lernen. Sie ist unzweifelhaft ein ganz ausserordentliches und complettes Prachtexemplar von Seele, Geist und Verstand (avec prodigieusement d' esprit inclusivement bien entendu). Du wirst nicht lange brauchen, um zu begreifen, dass ich fernerhin sehr wenig persönliche Ambition und in mir abgeschlossene Zukunft forträumen kann. In politischen Verhältnissen mag die Leibeigenschaft aufhören, aber die Seeleneigenschaft in der geistigen Region, sollte die nicht unzerstörbar sein? . . . ."

Május elején érkezett meg Wittgenstein hercegnő Lichnowsky herceg Krzysanowitz nevű várába. A Liszttel való találkozás után egy Bécsen át vezető úton Liszt szülőhelyét látogatták meg. A hercegnő eközben hozzájárult Lisztnek ahhoz a tervéhez, hogy ő is Weimarba költözzék. 1848 junius végén Weimarba is jött és Mária Paulowna védelmét kérte, aki kegyesen és jóakarólag fogadta. A hercegnő leányával az úgynevezett „Altenburg"[1]-ba költözött. Liszt egyelőre az „Erbprinz"-ben lakott; de alig egy év letelte után már ő is az Altenburgban tartózkodott, ahol a szárnyépületben lakott. Az udvarnál ezt nem vették tudomásul, ezután is az Erbprinz-be küldték a Liszthez intézett leveleket és küldeményeket.

A hercegnőnek filozofiai és irodalmi műveltségénél fogva, — melyet kora ifjuságától fogva apjától nyert — érzéke volt minden művészet, különösen pedig a művészetek egyesítésének eszméje iránt. E tekintetben is rokon lélek volt Liszttel, aki a szépet és jót mindenütt támogatta és mindig győzelemre akarta vinni, mert nemes belső ösztön hajtotta erre. A Weimarba jövő művészeket a hercegnő kivétel nélkül az Altenburgba igyekezett hozni, hogy velük eszmecserét folytasson; az ott folytatott szellemes beszélgetések a múzsáknak nem egy kedvencét indították új alkotásra, — nem egy közülök részesült ott anyagi támogatásban is művészeti megbízás által. Az egyszerű weimari épület a hercegnő ottani tartózkodásának ideje alatt fénykorát élte. Alig mult el egy hét, sőt gyakran egy nap sem anélkül, hogy vendégül ne jött volna az Altenburgba a szellem

[1] v. Seebach főlovászmester építette a házat az Ilmen túl levő magaslaton. Utódjai az első emeletet a hercegnőnek bérbe adták; nemsokára ezután megvette a házat Mária Paulowna nagyhercegnő; ezentúl a hercegnő az egész házat lakta.

valamely kiváló embere. Az Altenburg a muzsák székhelyében a muzsák otthona volt.[1]

Kezdetben többnyire zenészek voltak vendégei az Altenburgnak. Liszt lángelméje vonzotta őket — a mesterhez akartak iskolába járni. Liszt pedig szivesen látta és meghallgatta őket mind. Hisz ez Lisztnél másképen nem is lehetett! Róla mondja La Mara:[2] „Er gab Allen, was sie begehrten. Toten, wie Lebenden, Vergangenem, wie Gegenwärtigem, — wenn es eine Zukunft verhiess, die sich seinem Scharfblick nie verbarg — wurde er gerecht und ein Förderer." Lisztnek Weimarba özönlő tanítványai és művésztársai mindent megtettek azért, hogy Weimarban a zenei életet élénkebbé tegyék. A fiatal zenészek kedvvel játszottak együtt, különösen amióta Joachim 1850-ben Weimarba jött. Joachimnál vasárnap délelőttönként kamarazenét rendeztek. Zenészeket és más művészeket egyaránt szívesen láttak ilyenkor vendégül. Mikor a hely Joachimnál már szűk volt, áttették e matinéekat az Altenburg zenetermébe. Messze vidéken nagy hírük volt ez összejöveteleknek; gyakran meglehetős távolságokból zarándokoltak Weimarba ezért a Liszt köréhez tartozó zenészek, hogy támogassák és élvezzék a matinéekat.

E matinéek mellett még nagy nyilvános hangversenyeket is rendeztek Liszt tanítványai, s mindezt a mester támogatásával és az ő vezetése alatt. Weimar így Liszt által rövid idő alatt Németország egyik zenei központjává vált, ahová csak úgy özönlöttek azok, akik magasabb fokú zenei műveltséget akartak elsajátítani. Liszt, — aki határozottan az új Wagner-Berlioz-féle zenei irány mellett foglalt állást, — többnyire az új irány követőit vonzotta és tanítványait is ez új szellemben

[1] Pár szóval lássuk az Altenburg leírását. Az első emelet közepén a hercegnő könyvtára volt elhelyezve; a könyvtár-teremből a jobboldalon egy sarokszobán át az ebédlőbe lehetett jutni; mellette volt az ú. n. zöld kabinet, melyet többnyire Liszt kitüntetései díszítettek. Úgyszólván az átmenetet képezte Lisztnek a melléképületben elhelyezett lakásához. A könyvtár másik oldalán a fiatal Mária hercegnő szobái voltak. A földszintet és a második emeletet kisebb vendégszobák foglalták el. A zeneszalon a főépület második emeletében volt, itt tartották a híres matinéekat. A hátsó épületben laktak Liszt kedvenc tanítványai: Bülow, Cornelius, Tausig, Raff.

[2] La Mara: Aus der Glanzzeit der Weimarer Altenburg: bevezetés.

nevelte. Weimar ezáltal az új zenei törekvések, az úgynevezett „új-német iskola“ kiinduló pontjává vált.

A hercegnő művészetpártoló törekvései nemcsak zenészeket, hanem képzőművészeket, költőket és írókat is vonzottak az Altenburg köréhez. A zseniális nő mindegyikkel a művészet minden ágáról, de tudományos kérdésekről is szellemes, eszmétadó és serkentő beszélgetéseket folytatott. Itt beszéltek a jövő „Allkunstwerk“-jéről, de itt tárgyalták és bírálták az egyes művészetek alkotásait is a legrégibb időtől a legújabbig; itt nyertek költők, zenészek és képzőművészek egyaránt buzdítást újabb alkotásokra, de különösen ő, a mester, aki játékával harmoniában egyesítette a szíveket. Anyagi támogatásban is részesítettek sok művészt az Altenburg lakói: némelyeket egyenesen Liszt pénzadományai által, másokat úgy, hogy Liszttől, vagy a hercegnőtől megbízásokat kaptak. Ha meggondoljuk milyen áldást hozott az Altenburg e fénykora Németország, de az egész világ művészetére is, folytonosan eszünkbe jut Hoffman von Fallersleben, aki az Altenburgot fejedelmi udvartartáshoz hasonlította. E fényes ház mecénásai versenyezhettek még a weimari uralkodóházzal is. Nem említek az Altenburgban megfordult művészek és tudósok közül egyet sem itt; hisz bőven lesz róluk szó a következő fejezetben.

De a ragyogó dicsőség mellett sok keserű napot is éltek át az Altenburgban. A hercegnő Mária Paulowna védence lett. A nagyhercegnő megigérte neki, hogy ügyeiben segíteni fogja őt. Sayn-Wittgenstein hercegnő Pétervárott válópört indított férje ellen. A pör mindinkább elhúzódott. A rokonoknak sikerült a hercegnőt a cári udvarnál súlyosan bevádolni: Miklós cár, aki benne lengyel lázadót látott, számkivetette és birtokait lefoglalta. Mindezt elviselte — csak az elválást férjétől és házassági összeköttetését Liszttel akarta elérni. De bármint igyekezett is, célját egyelőre nem tudta elérni. Midőn Oroszországban válását elintézték, a katholikus egyház gördített új nehézséget új házassága elé. Minő lelki küzdelmeket állott ki nemcsak ő, hanem Liszt is, arról a mesternek hozzáintézett levelei meghatóan tanuskodnak [1]. E lelki fájdalmat még növelte más is. Kezdetben

[1] V. ö. La Mara: Franz Liszts Briefe. A IV—VII. k. tartalmazza a „Briefe an die Fürstin Sayn-Wittgenstein“.

kegyesen fogadták az udvarnál az orosz-lengyel főúri család ivadékát. Mária Paulowna szívén viselte ügyét s az udvari körök szívesen érintkeztek vele. De miután Miklós cár száműzte, a cár testvérének és udvarának vissza kellett vonulnia tőle. Most már kerülték őt az udvari körök; kezdetben csak féltek vele érintkezni, később azonban a weimari társadalomból sokan meg is vetették azért, hogy egy zenésszel élt együtt. Elhagyta, kerülte őt a született arisztokrácia: vigaszul szolgálhatott neki az, hogy a művészek és tudósok szellemarisztokráciája nagy számban vette körül és ünnepelte. Ebben a körben fejedelemnő volt és az is maradt.

Többször esett szó az előző lapokon Schober Ferencről is. Helyén találom ezért itt, hogy megemlékezzem pár szóval Liszt Ferenchez való barátságáról, annál is inkább, mivel ez a barátság éppen Weimarban érte el tetőpontját és Liszt zeneszerzői tevékenységében is nyomot hagyott hátra. Midőn Liszt első diadalútján 1839-ben Magyarországba jött, az akkoriban Pozsonyban gróf Festetich Leónál időző Schober Ferenc[1] lovag üdvözlő karéneket írt a mesterre. Liszt és Schober megismerkedtek egymással és csakhamar meg is barátkoztak. Schober „levelei Liszt Ferenc magyarországi tartózkodásáról" bizonyságai ennek. Schober azután 1841-től 1847-ig, mint titkár kísérte Lisztet néhány utazásán. Liszttel Weimarba is jött, ahol az udvarnál, mint Liszt barátját kegyesen fogadták. Kezdetben szabadon, minden alkalmazás nélkül tartózkodott Weimarban, de lassanként arra törekedett, hogy legalább formális alkalmazást nyerjen. Első sorban Liszt ajánlatának[2] köszönhette azt, hogy 1845-ben követségi tanácsosnak nevezték ki. Hogy Schober a weimari irodalmi körökkel élénken érintkezett, kitű-

[1] Szül. 1795 május 17-én Malmőben. 1801-ben a család megkapta az osztrák nemességet, mivel Schober anyja osztrák családból származott s a család Ausztriával folytonosan érintkezésben állott. 1802-ben meghalt Schober atyja; anyja hazájába tért vissza. Itt nőtt fel Schober. Mint egyetemi hallgató bizalmas barátja lett Schubert Ferencnek és Schwind Mórnak. Schubert Alfonzo és Estrella c. operájához ő írta a szöveget. Gyakran vendége volt gróf Festetich Leonak Pozsonyban. 1845-ben weimari követségi tanácsos lett; 1854-ben Drezdába költözött. Később Budapesten is tartózkodott. 1869 augusztus 13-án Münchenben halt meg.

[2] V. ö. La Mara: Briefe Liszts: I. köt. 37., 40. sz. levelek.

nik Lisztnek Gibraltarban 1845 március 3-án kelt leveléből[1]. A mester ebben egyebeken kívül arra is kéri, hogy Eckermannt és Wolffot[2] üdvözölje. Károly Sándorhoz is csakhamar benső baráti viszony fűzte Schobert. Midőn ez kedvenc eszméjéről, a Wartburg helyreállításának tervéről beszélt neki, maga is elmélyedt e tárgyba és végül kidolgozott restaurálási tervvel állott elő. E terv kidolgozásánál Schober gyakran fordult Liszthez tanácsért, különösen cikke közzétételét illetőleg. Liszt pedig szívesen adott neki tanácsot, minthogy sokoldalú összeköttetései voltak kiadókkal és folyóiratok szerkesztőségeivel; de tervének szükséges átalakítására is figyelmessé tette. 1846 április 11-én[3] tudatja vele Liszt, ha cikkét német lapokban akarja közölni, forduljon Wolffhoz, a francia lapoknál maga fog eljárni. Schober u. i. azt írta azelőtt Lisztnek, hogy az Augsburger Allgemeine Zeitungban, a Leipziger Illustrierte Zeitungban és a Journal des débats-ban szeretné közölni értekezését. 1846 május 28-án[4] azután közölte Liszt a „Journal" szerkesztőjének kívánságait. A cikknek ezek szerint tartalmaznia kellene 1. történeti és legendai adatokat a Wartburgról, 2. a Wartburg eddigi elhanyagolásának okait, 3. egy pár szót a helyreállítás értékéről és jelentőségéről. Az átdolgozott cikket Schober Liszt kívánsága szerint Liszt anyjának küldte el Párisba, aki azután eljuttatta rendeltetési helyére.

Schober fejedelmi jóakarójának, Károly Sándornak nem egy serkentő tanácsot, nem egy jó ajánlatot tehetett. Ő tette figyelmessé Schwind Mórra, amikor Károly Sándor a Wartburg-freskók elkészítésére festőt keresett. Ez a nagy érdeklődés a trónörökös kedvenc terve iránt — melynek kivitelét 1847-ben határozták el végleg — nagyon megkedveltette Schobert az utóbbival. Tisztán mutatja ezt Károly Sándornak Liszthez intézett levele, melyben Schober távolléte miatt panaszkodik:[5] „ . . . Je ne sais plus rien de Schober, il paraît qu'il a pris

[1] U. o. 40. sz. levél.

[2] A „Poetischer Hausschatz" kiadója.

[3] Levelek I. k. 49. sz.

[4] Liszt levelei I. k. 50. sz.

[5] Briefwechsel Liszts mit Carl Alexander; kiadta La Mara. 5. sz. levél, (1846 dec. 3).

le parti de rester inaperçu et il y a si bien réussi que personne ne sait où il existe. Je le regrette, car je dois y connaître une intention de sa part de ne pas vouloir continuer des relations qui m' etaient devenues chères . . . . .“

De az aggodalom nem vált valóvá; a bizalmas viszony Károly Sándor és Schober között folytatódott.

Schober nemcsak kísérője és tanácsadója volt Lisztnek, szövegírója is volt. 1848-ból, amikor Lisztet érintkezése a hercegnővel zenealkotásra indította, származik a mesternek egy szólóra, énekkarra és zenekarra írt kantatéja, mely a „Hungaria“[1] címet viseli. Ennek szövegét Schober Ferenc írta. A magyar nemzet nemes tulajdonságait magasztalta e költemény és főleg Attilát és Corvin Mátyást dicsőíti. Liszt maga a végéhez egy háromszoros „éljent“ függesztett. Nem lehet pontosan megállapítani, mikor fejezte be Liszt egészen a megzenésítést. Mindenesetre még dolgozott rajta Grätz várában, amikor a hercegnő megérkezését várta. 1848 április 22-én ezt írja Schobernek[2]:

„ . . . . Dein lieber Brief hat mich in der Krisis des Estro poetico, welche die Hungaria in mir hervorgebracht hat, noch mehr Dir genähert und diesem guten Einfluss zu Danke hoffe ich, dass du mit der Komposition nicht unzufrieden sein wirst . . . . . Seit meiner Beethovenkantate[3] habe ich nichts so Ausgeprägtes und aus einem Guss Dahingestelltes geschrieben. Dieser Tage soll die Instrumentierung beendigt sein und gelegentlich können wir es in Weimar Dir zu Ehren nebst „Weimars Toten“[4] aufführen lassen . . . . .“

A mű, úgy látszik, meglehetősen ismeretlen maradt; legalább seholsem találunk említést egy előadásáról sem. Liszt halála után a mű legfeljebb a Liszt-múzeum őrei előtt volt ismeretes. Hogy annyira nem ismerték, annak főoka bizonyára a gyenge, jelentéktelen szövegben rejlett.

[1] A kantatét egy Liszt által javított negyedrétalakú kézírásos kötet tartalmazza, melyet a weimari Liszt-múzeumban őriznek. Utoljára 1912 május 21-én adták elő a művet *Raabe* Péter weimari udvari karmester vezetése alatt (l. Allg. Musikzeit. XXXIX. 24 sz.). A kantatét nem szabad összetéveszteni a későbbi „Hungaria“ szimfóniával.

[2] Briefe Liszts I. köt. 54. sz. levél.

[3] A Bonni Beethoven-szobor avatására Liszt Schiller „An die Künstler“ c. ódáját ünnepi kantátának dolgozta fel.

[4] „Weimars Toten“: Schober szövege után Lisztől megzenésítve; a Goethe-albumban jelent meg 1849-ben.

Schober, aki Weimarban a magasabb körökhöz tartozott, Schöll Adolffal a következő, ünnepekben gazdag időben gyakran vezető szerepet játszott, míg végre a fehér sólyom-renddel kitüntetve, 1854-ben Drezdába ment. Lisztre nem gyakorolt nagy hatást; igen jelentéktelen művészi lélek volt. De Liszt utazásain a mesternek szívesen látott gazdasági támaszt nyújtott. Érdekes, hogy Hoffmann von Fallersleben, midőn Liszt kívánságára 1854 március 9-én Schobert meglátogatta, hogy weimari terveinek megnyerje, beszélgetés közben, mely zenéről, költészetről és politikáról szólt, visszataszítónak találta Schober nézeteit. Hoffmann[1] azt is bevallja, hogy a beszélgetés után egyáltalán nem kívánja Schober költeményeit[2] elolvasni.

[1] Hoffmann v. F.: Mein Leben. V. k. 246. ll. (1854 márc. 6.-án.).
[2] Megjelentek Cottánál Stuttgartban 1842.

III. Költők és képzőművészek viszonya Liszthez és az Altenburghoz.

Weimar a klasszikus idő emlékei által nagy vonzóerővel hatott Goethe és Schiller tisztelőire, azokra a költőkre, írókra és művészekre, kiknek gondolkodása és tevékenysége a klaszszikus szellemnek hódolt. Aki egykoron Weimar nagyjainak lábainál ülhetett, odazarándokolt, hogy felújítsa a régi emlékeket. Aki műveik hatását érezte s átélte, aki életükről hallott — Weimarba jött, hogy a lelkében élő képet tökéletesebbé tegye. Odajött a művész és költő, aki művészete tárgyát a klasszikus idő világából választotta, Weimarba vándorolt az író, aki ez idővel foglalkozott, hogy ott megnyerje művéhez az ihletet és lelkesedést. Weimarnak így mindig voltak vendégei, kicsinyek és nagyok, a legkülönbözőbb élethivatások emberei, kiket mind egy hatalom hozott oda: a nagy költők hódolata és tisztelete.

S eljött Liszt és Wittgenstein hercegnő. A művészet hozta őket össze, a művészet végett egyesültek, érte akartak síkra szállani és szállottak is síkra. Otthonukban, az Altenburgban helye volt mindenkinek, aki a szellemi munka terén valami kiválót hozott létre. Liszt híres virtuózutazásai óta a legtöbb Weimart látogató nagy vendéggel ismeretségben és barátságban állott; mindnyájukat bevezette az Altenburgon őt körülvevő művészek körébe, ahol hozzájárultak a fény emeléséhez, ahol szellemes beszélgetések és vitatkozások által ösztönzést nyertek és adtak is. Az Altenburg körének törzse Liszt tanítványai voltak; úgyszólván gárdája volt ez, mely mindig oldalán állott. E tanítványok Lisztnek köszönhették zenei képzettségüket, — az egész Altenburgnak azonban mély általános művelt-

ségüket. Weimari éveiket később mindnyájan a boldogság, a szerencse és gyönyörűség éveinek tekintették. De Liszt dicsősége és tevékenysége Weimarért, más zenészeket is odavonzott működése körébe. Weimar, mely Liszt törekvései által újból hiressé vált, időről időre annak a kornak legnagyobb zeneművészeit és zeneszerzőit is fogadhatta falai között: Schumann Róbert és Klára, Berlioz, Franz Róbert, Vieuxtemps, Joachim, Reményi, Bazzini, Piatti, Jaëll, Litolff stb. mindnyájan vendégei voltak az Altenburgnak. Látott azonban az Altenburg költőket, festőket és szobrászokat is nagy számban. Igen természetes volt, hogy a hercegnő univerzális szelleme folytán a művészetek minden fajtáját nagyra becsülte, hogy az „Allkunst“ [1] gondolatával megbarátkozott. Így az összes művészetek képviselőit tisztelte, szerette és erejéhez képest támogatta. Az Altenburgnak, a nagy épületnek, sok díszítésre volt szüksége; megértően és szigoruan kellett a kortársak művei közt választani, hogy a házat, amelyben az „esprit“ uralkodott, illően és méltóan diszítsék. A hercegnő tisztában volt azért a körébe lépő képzőművészek tehetségeivel; találó ítéletet tudott róluk mindig mondani. Legjobb belátása szerint választotta meg megrendelései számára a mestereket. Nemes lelkesedéssel lépett fel — Liszthez hasonlóan — tőle felismert, másoktól félreismert, vagy még fel sem ismert igazi nagy művészek érdekében. Az Altenburg birtokában volt egy nagy könyvtárnak is, melyet tulajdonosai folytonosan gazdagítottak a költői- és tudományos irodalom új termékeivel. S e könyvtár nem volt puszta dísz — mint ahogy az sokszor lenni szokott; az Altenburg lakói nagy buzgalommal használták is. Nem csoda tehát, hogy Liszt és a hercegnő az irodalom újabb eseményeiről állandóan adhattak felvilágosítást. Az érdeklődés, melyet az Altenburg lakói költőkkel, tudósokkal és művészekkel szemben tanúsítottak, barátokat és vendégeket szerzett nekik. Nem egy művész, nem egy költő nyerte azt az elégtételt, hogy, ha mások el is vetették műveit, ez az előkelő kör megértette és tisztelte őt. Vonúljanak itt el szemünk előtt az Altenburg legjelentékenyebb vendégei és barátjai! Hosszabb vagy rövidebb

[1] T. i. Wagner eszméje.

ideig tartózkodtak az Altenburgban ezek a költők és írók: Dingelstedt, Gutzkow, Bettina von Arnim, Roquette, Stahr Adolf és Lewald Fanny, Auerbach, Meissner, Varnhagen von Ense, Bodenstedt, Hebbel, Stern Adolf, Freytag, Förster Ernő, Grimm Hermann; ezek a színészek és énekesek: Davison, Devrient Emil, Tichatschek, Seebach Mária, Wagner Johanna, Viardot-Garcia Paula; a képzőművészek közül kiemelem különösen Kaulbach Vilmost, Rietschel Ernőt, Donndorfot, Hähnelt és Schwind Mórt. Mind e vendégek azonban csak üstökösök voltak, kik lelkesen köszöntve csakis időnkint jelentek meg az Altenburgon és a lelkekbe egy-egy új fénysugarat szórtak be, mely eltűnésük után is továbbhatott. Az Altenburg maga Weimar számára állócsillag volt, mely állandóan fénylett és melynek magját Liszt, a hercegnő és a körülöttük összegyűlt zenészek alkották. Ezekhez járultak még azok a művészek és költők, kik állandóan Weimarban laktak: Preller Frigyes a festő, fiaival, s később Genelli Buonaventura és Wislicenus, Genast Vilmos, az öreg színész, Goethe tanítványa, Milde, Pohl Richard, Rank, Steinacker, de mindenek előtt az Altenburg hűséges házi költői: Hoffmann von Fallersleben és Cornelius Péter. Az Altenburgon így az összes művészetek és a tudomány is képviselve voltak. Művészek, tudósok összegyűltek ott, hogy nemes eszmecserét folytassanak, hogy kölcsönösen serkentsék és buzdítsák egymást. Milyen kedves, milyen gyönyörű lehetett, milyen nemesítő hatással birhatott az, ha ott élénk, tartalmas beszélgetéseket folytattak a legkülönbözőbb témákról, ha előadásokat és felolvasásokat tartottak, ha Liszt tanítványai zenéltek, ha a mester maga űlt a zongorához és felhangzottak dallamai. Valóban harmónia uralkodott az ottani életen. Nem csodálkozhatunk ezért azon, ha a látogatók egyike-másika, mint pl. Meissner elragadtatással és bánattal emlékezik meg a távolban az Altenburgról és visszakívánkozik körébe, de nem Weimarba. A fenséges életnek, az élénk eszmecserének a művészet igazi tanítványát alkotásra kellett indítania, s így az Altenburg maga sem maradhatott megénekeletlenül. Hoffmann és Cornelius lelkes dalokat írnak róla és lakóiról. Meissner és Steinacker pedig mélyérzésű költeményekben emlékeznek meg szellemi életének jelentőségéről.

Majd egyszerre csak némán figyel minden művészlélek egy nagyobb, egy hatalmasabb mester, Hebbel csodás költészetének hangjaira.

Az Altenburggal érintkező költők között talán Gutzkow Károly jutott leghamarább élénk összeköttetésbe az Altenburg körével. Gutzkow 1850-ben a Herderünnepélyre jött el Weinmarba; meghallgatta a „Lohengrint" is és Liszt felvezette az Altenburgba. Wittgenstein hercegnő igen jó benyomást tett rá, mert 1850 augusztus 29-én azt írja róla Lisztnek:[1] „. . . . Sie hat die in mir lebende Gallerie weiblicher Personen bereichert. . ."

E weimari látogatása után állandó összeköttetésben maradt az Altenburggal. Liszttel eszmecserét folytatott a Goethestiftungról: a hercegnő pedig élénk figyelemmel és érdeklődéssel kísérte költői munkásságát.[2] Liszt felismerte Gutzkowban a vezető erényeit, képességeit: a figyelmességet, a buzgóságot és tevékenységet. Már korán komolyan törekedett ezért Gutzkowt Weimarnak megnyerni. Weimarban ez időben még mindig nem volt külön színházi intendánsi állás. Az intendáns ügyeit 1817. óta a főudvarmester végezte. De ebből a kettős hivatalból sok baj származott, úgy hogy most végre komolyan arra gondoltak Weimarban, hogy a színháznak szakértőbb vezetőt kellene adni. Amikor 1855.-ben egy intendánst akartak meghívni s erre vonatkozólag Liszt tanácsát is kérték, a mester Gutzkowt ajánlotta az udvarnak.[3] Annál inkább volt várható e meghívás, minthogy az akkori főmarsall és intendáns Beaulieu a színház tűrhetetlen állapotát, a színészekkel való veszekedést megunta és kész volt lemondani. 1855. júniusában alapos volt a kilátás arra, hogy Gutzkowt a weimari udvari színház élére meghívják. Liszt és Gutzkow már meg is beszélték együttes tevékenységüket, melyet a jövőben a színház ér-

[1] V. ö. Briefe an Liszt I. k. 101. szám.

[2] V. ö. La Mara: Aus der Glanzzeit der Weimarer Altenburg: 35. sz. (1853 szept. 6.) Mikor 1853-ban Drezdában járt a hercegnő, felolvastatott magának Gutzkowtól egy pár jelenetet ennek „Philip von Perez" c. darabjából.

[3] V. ö. Briefe an Liszt: II. k. 17. sz. (1855 jun. 9). Briefe Liszts: I. k. 139. sz. (Brendelhez). Pótkötet 101. sz. (Gutzkowhoz). Briefwechsel Wagner—Liszt 193. sz. Genast: Aus Weimars klassischer u. nachklassischer Zeit, II. rész, 10. fejezet.

dekében kifejteni fognak. Gutzkow meg volt győződve arról, hogy Lisztre Weimarban igen nagy szükség van. Ő Weimarba akart jönni, hogy Lisztnek segíthessen törekvései keresztülvitelében, melyek Weimar emelésére irányultak. Liszt tevékenységét a zene és a zenedrámai színház terén ki akarta egészíteni saját, az irodalomra és a drámai színházra irányuló működésével. Szerinte Lisztnek okvetlenül Weimarban kellene maradnia, mert, ezt mondja egyik levelében, „was könnte ich anderes tun, als ergänzen und auf andern Gebieten fortsetzen was Sie begonnen." Liszt is írt ez időben - 1855 junius 15-én[1] - Gutzkownak egy levelet, melyből kitünik, mennyire kívánta Gutzkow meghívását Weimarba, de egyszersmind az is, hogy mennyire becsülte, tisztelte Weimar irodalmi hagyományait, hogy legkevésbé sem akarta ezeket megsemmisíteni, amint azt weimari ellenségei titkon oly szívesen szemére vetették:

„..... Wie sich auch die etwas verwickelten Theaterangelegenheiten in Weimar (deren Ausgang passiv abgewartet werden muss) erledigen — írja e levelében a mester — soviel ist gewiss, dass ich Ihre Beteiligung an denselben als Intendant und literarischer Chef einer neuen Glanz-Periode für Weimar seit mehreren Jahren lebhaft wünsche und so gut als mir möglich zu verwirklichen mich bestrebe . . . . Abgesehn von den persönlichen Annehmlichkeiten, die durch Ihr Hiersein für mich erwachsen dürften, erachte ich Ihre ungeschmälerte Einwirkung auf unsere dramatischen und literarischen Verhältnisse von bedeutsamer Wichtigkeit und förderndem Einfluss auf ganz Deutschland und seine an mehrfachen Orten leidigen Kunstzustände. Desszufolge habe ich nicht versäumt, bei verschiedenen Gelegenheiten seiner königlichen Hoheit dem Grossherzog meine Ansicht zu verdeutlichen, und schon bevor ich das Vergnügen hatte Sie in Dresden (vor 2 Jahren) zu besuchen, Ihre Berufung nach Weimar in die Stellung des Intendanten, als die wünschenswerteste Bedingung zu dem erspriesslichen Gedeihen der Erwartungen und Hoffnungen, welche Sie an das hiesige Kunstleben knüpfen, aus — und nachdrücklich zu bezeichnen . . . . Die von mir angeebnete musikalische Entwicklung ist für Weimar ein eventuelles fast exotisches Ergebnis, während die literarische und dramatische Betätigung ein traditionelles und kulturhistorisches Vorrecht hat, welches nicht beseitigt werden kann, so lange von einem Aufleben der Kunst und Interesse an demselben die Rede ist . . . . "

De Gutzkow meghívásával késlekedtek Weimarban. Még erősen kételkedtek egy önálló intendánsi állás felállításának

[1] Briefe Liszts: Pótkötet 101. szám.

lehetőségében, mivel anyagiakban is nagyon szűkölködtek. Julius 10-én ezt írja Liszt Wagnernek[1]: „Gutzkows Berufung nach Weimar ist nicht unwahrscheinlich, dürfte aber noch verzögert werden, da bis jetzt nichts bestimmtes dafür geschehen ist." És nem is történt semmi. Beaulieu helyén maradt és Gutzkowt egyelőre nem hívták meg Weimarba.

1859-ben alapitották a német „Schillerstiftungot" és első székhelyéül Weimart választották. Dingelstedt az akkori weimari intendáns és az alap első elnöke belátta, hogy a székhely teendőit irodalmi tanácsos nélkül nem lehet elvégezni. Ezért 1861-ben azt tanácsolta, hogy hívják meg Gutzkowt, a drezdai Schilleregyesület képviselőjét, a Schillerstiftung főtitkárának, évi 500 tallér fizetéssel. Gutzkowt a Schillerstiftung nagygyűlése meg is hívta és ő el is fogadta e meghívást. Igy 1861 október 1-től Gutzkow Weimarban tartózkodott és vezette a Schillerstifungot fejlődése idejében, 1864 november 15-ig. Mikor Gutzkow Weimarban letelepedett, az Altenburg már elhagyottan és üresen állott; Liszt Weimartól távol, Rómában tartózkodott. Az „Allgemeine Zeitung"-ban 1855 májusában megjelent, Weimar művészeti életéről szóló tudósitásnak záró-szava „Gutzkow kommt, Liszt geht" valósággá vált igy 1861-ben, habár más alakban, mint ahogy azt az emlitett cikk írja.[2]

Gyakran tért be Weimarba Arnim Bettina is. Ő, aki egykor Goethe lábainál ült, minden ünnepi alkalommal szívesen látogatta meg a költő működésének színhelyét. Goethe volt minden gondolkodása és törekvése központjában; mindent támogatott, ami Weimar klasszikus hagyományainak ápolására irányult. Pártolta, előmozdította a Goethestiftung ügyét;[3] közvetítette a „Weimarisches Jahrbuch" megindítását. Lisztnek jó ismerőse, barátnője volt. A mesterrel Berlinben 1842-ben ismerkedett meg, mikor ez ott nagy diadalait ünnepelte. 1850-ben Bettina elment Weimarba a Herder-ünnepélyre. Az Altenburgon, ahová Liszt vezette be, szikrázó szellemével, e rövid tartózko-

[1] Briefwechsel Wagner—Liszt 193. szám.

[2] V. ö. a Schillerstiftungra vonatkozólag: Rudolph Goehler: Geschichte der deutschen Schillerstiftung. Berlin 1909.

[3] Bettina viszonyát a Goethestiftunghoz tanulmányomnak „Liszt és a Goethestiftung" c. fejezetében tárgyaltam.

dása alatt is, igen élénk és mozgalmas életet keltett. Azonban a zeneművészet új szellemével nem tudott megbarátkozni. Elítélte Wagner Lohengrinjét és egy művészvacsorán nyíltan rosszalta azt, hogy Liszt Wagner műveit választotta előadásra. Erre a mester felállott és azt mondta: „Hier stehe ich, ich kann nicht anders! Mit Wagners Opern stehe und falle ich!“ [1]

Bettina egy szobor-vázlatot készített, mely „Goethet és Psychet“ ábrázolta. Terve kivitelével Steinhäuser szobrászt bízta meg, aki a megbízást el is fogadta. A kivitelre szükséges összeget általános gyűjtéssel igyekezett összehozni s a weimari nagyherceg, a porosz király és Liszt segítségét remélte ez ügyben. Károly Sándor weimari trónörökös kívánsága folytán Weimarban akarta a szobrot felállítani. Amikor az örökös nagyherceg 1852 őszén feleségével Rómában járt, az ott tartózkodó Steinhäusert is felkereste s a művészt Bettina szobra kidolgozásánál találta. Steinhäuser bevallotta Károly Sándornak, hogy aggodalmai vannak a fizetést illetőleg, mivel Bettina hiányos üzleti szelleme miatt a tervezett gyűjtés lehetetlennek bizonyult. Az örökös nagyherceg erre megvette a szobrot Weimar számára 6000 tallérért, de a Bettinától óhajtott márványtalapzat nélkül. Steinhäuser így nyugodtan vihette véghez munkáját.

1852 őszén Bettina Armgard és Gizella nevű leányaival októbertől december végéig, kisebb megszakításoktól eltekintve, Weimarban tartózkodott. Sokat érintkezett akkor az Altenburggal és egész Weimar figyelmét magára vonta élénk viselkedése, szellemessége által. A fiatal művészek és írók egész köre csoportosult körülötte. Bülow, Cornelius, Joachim, Grimm Hermann örökké a három szellemes nő társaságában tartózkodtak. Hogy mily vonzóan, mily lebilincselően s mily termékenyítően hatott a fiatal művészekre az Arnimékkal való érintkezés, érdekesen rajzolja Bülow Hans anyja, Franziska nevü leányához intézett leveleiben: [2] „Arnims sind alle drei sehr merkwürdig —

[1] V. ö. Schorn: Zwei Menschenaltar I. könyv. 6. fejezet. Briefe an Liszt: 165, 184, 227 sz. La Mara: Liszt und die Frauen. Bülows Briefe: B. anyjának leányához intézett levelei (1852. őszén). Cornelius Briefe: 48, 40, 41. sz. Varnhagen v. Ense: Tagebücher: X. k. 20, 235, 431. oldal, XII. k. 337, 341. oldal.

[2] L. Bülows Briefe I. k. 134. szám.

voll Originalität, Geist und Talent, so natürlich und einfach bei der Blüte, dem Duft höchster Bildung und guter Manieren . . . . . sie lassen ihn (t. i. Bülowt) und die andern Jungen, Joachim, Cornelius, der bei Hans wohnt, wenig von sich; doch ist Hans die Hauptperson. Es ist hier bei allem, was mit Liszt zusammenhängt, ein solches Treiben, eine wahre Hetze.....“ Bülowné lelkesen írja le a szép Altenburg-estélyeket is. Ez estélyek között a legszebbnek, a legfényesebbnek a karácsony előtti pénteken rendezettet tartja, melyen Goethe unokája, Walther is részt vett. De Bettina vezetése alatt kedélyes kirándulásokat is rendezett az Altenburg köre. November havában pl. hangversenytartás céljából átrándultak Arnimék a weimari művészekkel Jénába. Bülowné azt írja e kirándulásról: „Ganz Jena war en émoi, weil es verlautet hatte, Bettina sei da....“ Valahányszor Arnimék Weimart időnkénti tartózkodás után elhagyták, egész bőségét hagyták maguk mögött a legemlékezetesebb élményeknek és legtermékenyítőbb eszméknek Liszt fiatal tanítványai és barátai számára, úgy hogy ezek nem nyerhették vissza egyhamar lelki egyensúlyukat. Bülow a következőt jelenti ilyen időben — 1852 december havában — apjának Bülow Edének:[1] „ . . . . . In den letzten vierzehn Tagen, seit Bettina mit ihren Töchtern abgereist ist, welche uns junge Musiker fünf Wochen lang ganz ausschliesslich in Anspruch genommen, aufs lebhafteste beschäftigt und mit neuen Eindrücken überströmt hat, bin ich noch weniger als in dieser genannten Periode zu mir selbst gekommen . . . .“

Steinhäuser ez alatt szorgalmasan dolgozott Rómában Bettina Goethe-szobrán és 1853-ban be is fejezte munkáját, úgy hogy 1853 októberében már Weimarba is hozhatták. A Goethe vezetése mellett épített „Tempelherrenhaus“-ban állították fel egyelőre a kolosszális szobrot, melyet dec. 16-ától kezdve a közönség is megtekinthetett. Bettina már novemberben érkezett meg két leányával Weimarba, hogy tervezett műve kivitelét megtekintse. De a kivitellel nem volt megelégedve. Összes weimari ismerőseinél elpanaszolta, hogy mennyire csalódott Steinhäuserben.[2] Csak Schöll Adolfnak és egy barát-

[1] L. Bülows Briefe I. k. 134. sz.

[2] A. v. Schorn. Zwei Menschenalter: Részletesen mondja el Bettina

jának sikerült Bettinát, akit Cornelius „schwarzbemäntelte Hexe"-nek nevez leveleiben, megnyugtatni s így Steinhäusert sértő és kellemetlen jelenetektől megmenteni.[1]

Ez alkalommal az Altenburgon is egyenetlenségek támadtak Bettina és az Altenburg köre közt. Bettina nem volt barátja a „Zukunftsmusik"-nak és Liszt e tekintetben tőle semminemű támogatást nem remélhetett, de nem is várt. Midőn Wagner a „Nibelung gyűrűjé"-nek szövegét nehány különlenyomatban 1853 tavaszán kiosztotta, Liszt Bettinának is küldött belőle két példányt s kérte, hogy az egyiket juttassa el a Grimm testvérekhez. Nagy meglepetés, csalódás érte Lisztet, — ami talán fájt is neki, — mikor Bettina a kért közvetítést egyenesen megtagadta azzal a megokolással, hogy Grimmékkel nincsen már többé semminemű összeköttetésben.[2]

Az Altenburgban így lassanként felismerték, hogy Bettina és az Altenburg lakói ellenkező, egymást meg nem értő természetek. Az egymással folytatott beszélgetések folyamán egyre ellentétek merültek fel köztük. Okvetlenül nyilt egyenetlenkedésnek kellett köztük keletkeznie, amikor nyilvánvalóvá lett Bettina előtt, hogy Liszt és a hercegnő rajongó tisztelői Schillernek. Bettina, aki egészen Goetheben élt, nem vehette ezt csak olyan nyugodtan tudomásul. Igyekezett Lisztet a maga véleményére téríteni s midőn ez semmiképen sem sikerült neki, szakítottak egymással. De lássuk, hogyan írja le az ügyet Cornelius nővéréhez, Zsuzsánnához 1853 december 5-én írt levelében:[3]

---

elkeseredését és haragos kifakadását a szobor láttára. Ma a szobrot a nagyhercegi múzeumban őrzik.

[1] Bettina még 1856-ban gondolt egész műve kivitelére, tehát alapzattal való felállítására. Varnhagen naplójából is lehet erre következtetni. Varnhagen ugyanis ezt írja 1856. okt. 26. (Tagebücher XIII. k. 201. old.): Bettina hat Sorge um ihr Goethe-Denkmal. Für die Ausführung des Ganzen die nötigen Summen zu gewinnen, denkt sie an verschiedene Mittel. Herr Joachim könnte herumreisen und Konzerte geben zum Besten des Denkmals, doch scheint er dazu keine Lust zu haben, wie auch Liszt sie nicht hatte... Bettina szobra így a tőle tervezett órjási alapzat nélkül maradt, miáltal igen sokat vesztett hatásából.

[2] V. ö. Briefe an Liszt 184. sz. — Bettina legrosszabb esetben a vele folyton érintkező Grimm Hermann útján adhatta volna át a könyvet.

[3] Briefe von Cornelius hrsg. von Carl Cornelius: 48. szám.

„ . . . Vor etwa zehn Tagen kam Frau von Arnim mit Giesel hier an. Ich war täglich bei Ihnen. Doch hatte ich darunter zu leiden, dass ihre Freundschaft mit Liszt getrübt war, welches mehrere peinliche Abende mitbrachte, an welchen diese Trübung sich kund gab . . . Bettina hat sich in Goethe vernarrt, in dem sie ihr ein und alles sieht und alles auf ihn bezieht, während Liszt vorzugsweise an dem idealen Schiller hängt, so wie auch die Fürstin. Beides ist gewiss einseitig und gehört für mich zu den Unbegreiflichkeiten bei geistvollen Menschen. Bettina nennt die Vorliebe für Schiller jesuitisch und Liszt geht in seinem Eifer, am Ende bloss um augenblicklich zu widersprechen, so weit zu sagen, dass ihm der schlechteste Jesuit noch lieber wäre, wie ihr ganzer Goethe . . . Hoffentlich sehe ich später klar da hinein, jetzt ist mir alles dunkel und missstimmt mich nur . . . "

Liszt mindenesetre azért ismerte el egyedül Schillert nagy költőnek, mivel Bettina egyoldaluan hangsúlyozta Goethe nagyságát. A mester ugyan kiválóan tisztelte Schillert és szerette költészetét, de azért valóságban Goethe szellemi nagyságát is mélyen átérezte. Legjobban bizonyítják ezt azok a szimfóniai költeményei és dalai, melyeknek tárgyát Goethe műveiből merítette, de már fáradatlan tevékenysége egy „Goethe-Stiftung" felállítása érdekében is. Bizonyos nehezteléssel, haraggal váltak el egymástól Liszt és Bettina, amikor az utóbbi 1853 végén Weimart elhagyta. Midőn Bettina 1854 november 1-én megint betért Weimarba, meglátogatta őt a békeszerető Liszt, mivel még mindig barátnőjének tartotta. De Bettina e szavakkal fogadta: „Nun bist Du noch immer der alte Jesuit?" és azt mondta neki búcsúzáskor, miután Liszt bevallotta, hogy ő a régi maradt; „Ich seh' Dich heut' nicht mehr, morgen nicht mehr, niemals mehr!" [1] Ezzel a szakítás Liszttel nyiltan ki volt mondva. Liszt később nem is kisérelt meg újabb közeledést. Nemcsak e sértésért neheztelt Bettinára, hanem egyéb fondorkodásai miatt is, melyeket ellene Weimarban szőtt. Mikor 1855 novemberében Liszt Berlinben tartózkodott, nem látogatta meg Bettinát. Ugyanez időben Bettina Varnhagen von Ensenek elpanaszolta, hogy Liszt, akit mint művészt és nemeslelkű embert igen nagyra becsült, egyebek közt sok bosszuságot is okozott neki.[2] Liszt és Bettina többé nem érintkeztek

[1] V. ö. Cornelius' Briefe: 56. szám.

[2] V. ö. Varnhagen von Ense: Tagebücher: XII. k. 337—341. oldal. Ha megfontoljuk, hogy Bettina ellensége volt a „Zukunftsmusik"-nak, akkor könnyen elfogadhatjuk Varnhagen itéletét Arnimékről. L. Tagebücher XIII. k.

egymással. Kettejük felfogása alapjában különböző, ellentétes volt; ez ellentétnek a közelebbi érintkezésnél világosan napfényre kellett kerülnie s Bettina rideg jelleme lehetetlenné tett minden áthidalást.[1]

Liszt és Bettina között a semleges közvetítő szerepét Cornelius Péter játszotta.[2] Ez 1851-től állott Liszttel levelezésben, de közelebbi érintkezésbe csak 1852-ben jutott vele. 1852 február 29-én ugyanis közzétette Cornelius az „Echo"-ban Liszt „Chopin"-ről írt könyvének ismertetését, melyet e szavakkal fejezett be: „Und so grüsse ich scheidend und bewillkommnend diese tiefpoetische Sage eines Dichterlebens aus Dichtermunde." Már e bírálat mutatja Cornelius érdeklődését Liszt és köre

193. oldal, 1856. okt. 20-án. Természetesen tekintetbe kell vennünk azt is, hogy Varnhagen ítéletei rendesen kissé szarkasztikusak és élesek. Az említett helyen leírja Bettina elragadtatását Ristori játékán az operaházban s így folytatja: Das Entzücken Bettinas scheint mir sehr willkürlich und launenhaft, es ist wie ein gewaltsamer Vorsatz, dem sich die Aussicht gesellt der eignen Eitelkeit und Ruhmsucht durch den Namen der Ristori reife Ernten zu bereiten, wie es mit *Liszt* und Ole Bull war, und früher mit vielen andern. Und wie lange wird es dauern, so wird die Ristori bei diesen Arnims nicht besser stehen, als jetzt Liszt, der nichts mehr gelten soll, der geschimpft und verachtet wird."

[1] A weimari Liszt-múzeumban Bettina Liszthez intézett levelein kívül egy kezétől származó festményt is őriznek; egy méterhosszú géniuszokkal és arabeszkekkel díszített zenei szerencsekívánat; a hangjegyek alatt ez áll: „Éljen Franz Liszt" és az ajánlat: Bettina pour féliciter.

[2] Cornelius Péter egy mainzi színészcsaládból származott. 1824 dec. 24-én szül. Atyja képzőművésznek szánta, de a fiú már korán oly nagy zenei tehetséget árult el, hogy végre is elhatározták szülei, hogy e művészetben képeztetik ki. Mainzban nyerte az első zeneoktatást. Atyja halála után nagybátyja, a festő Cornelius házába került Berlinbe. Itt Dehn tanárnak lett a tanítványa. 1852-ben Weimarba jött, ahol Liszttel, Wagnerrel, Berliozzal, Bülowval, Hebbellel sat. került érintkezésbe. Felváltva majd Weimarban, majd Bernhardshüttében tartózkodott. 1859-ben Bécsbe ment, ahol élete legtermékenyebb ideje kezdődött meg. 1865-ben II. Lajos bajor király Wagner tanácsára a müncheni kir. zeneiskola tanárának hívta meg. 1874. okt. 26-án halt meg Mainzban. Operái: Der Barbier von Bagdad (színre került először Weimarban 1858-ban), Cid, Gunlöd. Költői műveit kiadta a C.-család megbízásából Cornelius Károly Mária és Stern Adolf e címmel: Peter Cornelius Literarische Werke. Leipzig 1904/5. Az 1—2 kötet tartalma: Ausgewählte Briefe nebst Tagebuchblättern und Gelegenheitsgedichten. 3. köt. Aufsätze über Musik und Kunst. — 4. Gedichte.

iránt. Tényleg az volt legfőbb kívánsága, hogy a mesterrel és körével megismerkedjék. 1852 március 5-én Weimarba ment s március 20-án már az Altenburgon üdvözölhette őt Liszt. Ezzel kezdődött meg viszonya az Altenburghoz, melynek mindvégig híve maradt; de ezzel megtörtént egyszersmind Cornelius csatlakozása is az új-német zenei irányhoz.

Berlinben ugyanis Cornelius még nem volt bizonyos abban, vajjon a zenész vagy a költő hivatását adta e neki a természet. Nem tudta eldönteni, melyiket válassza a kettő közűl, mert mindkét művészethez hajlamot, erős tehetséget érzett magában. Weimarba ment és Liszt tanácsát kérte.[1] Liszt a lehető legbarátságosabban fogadta és a zene terén való munkásságra sarkalta. Ezzel sorsa eldőlt. Lisztnél „a szeretetre legméltóbb és legtevékenyebb barátnál" akarta művészete megtanulását újból megkezdeni és ez Wagner műveire utalta őt. Igy azután felismerte Cornelius a zene-költőnek, mint a kor művészének igazi jelentőségét. Saját kettős tehetsége különösen képessé tette őt a költészet és zene harmonikus művelésére. Az Altenburgon csakhamar megszerették Corneliust. Finom modorával megnyerte magának a szíveket. Adelheid von Schorn azt írja róla „Zwei Menschenalter" című könyvében:[2] „Welche Fülle von Gemüt und Humor in Cornelius steckte, kann man aus seinen Werken lesen; was er für ein prachtvoller, feinsinniger Mensch war, das können die Nachlebenden kaum mehr ahnen, die Freunde müssen es immer wieder erzählen." Liszt igyekezett a megszorultnak anyagi helyzetén javítani, hogy Weimarhoz kösse. Ezért időnként az Altenburgban szállásolták el Corneliust, s a mester különféle munkát adott és szerzett neki. Többnyire francia cikkeinek németre fordításával bízta meg, de tudósításokat is iratott vele különböző lapokba Weimar művészeti életéről; végül

[1] Cornelius erről Stern Adolf előtt így nyilatkozott: „Ich wollte von Liszt als einem über alles Kleinliche erhabenen Künstler nur ein freies Urteil über meine Studien ausbitten, was ich in Berlin nicht erlangen konnte von Leuten, die in Rücksichten verbissen waren. Das erhabene Kunstleben und Kunsttreiben, das mich dort wie mit einem Zauberschlag berührte, entschied mich angeblicklich dahin, nicht nach Berlin zurückzukehren, sondern diesem Kreis anzugehören. V. ö. Stern A. „Peter Cornelius: Der Dichter und Musiker". Literatur der Gegenwart 251—267. I.

[2] Schorn: Zwei Menschenalter: I. könyv. 15. fejezet.

pedig tanítványokat is szerzett számára. Cornelius Liszt jóságától, jóakaratától el volt ragadtatva és úgy érezte, hogy nagy hálával tartozik neki. Már pár héttel Weimarba érkezése után azt írja 1852 március 30-án bátyjának, Károlynak:[1] „Du glaubst nicht wie gut und gross Liszt ist. Mit der höchsten praktischen Vollendung nach jeder Seite hin verbindet er die Bildungsfähigkeit eines Jünglings." Művészeti és vallási nézeteik, meggyőződéseik találkoztak s így Liszt és Cornelius között nagyon szoros, szilárd barátság fejlődhetett ki. Ugyanannak a zenei iránynak voltak a hívei; benső, szívbeli katholikus hitük pedig egymáshoz kapcsolta őket. Liszt csakhamar felismerte Corneliusban a mély vallásosságot és azt a tanácsot adta neki, hogy vesse magát az egyházi zenére: Cornelius követte Liszt tanácsát és maradandót, nagyot alkotott e téren.

De Cornelius sorsa, mely Weimarba való érkezésével meg volt pecsételve, nem volt derült; bizonyos bánatot, tragikumot rejtett magában. Berlinből ajánló levelelekkel jött Weimarba: nagybátyja, a híres festő Cornelius Liszthez, Eichendorf József Schöllhöz írt számára ajánló sorokat. „In diesen beiden Empfehlungen an Liszt und Schöll liegt von Anfang an der Keim zum Zwiespalt meines Aufenthaltes in Weimar" írja naplója egyik lapján.[2] Mindkettő, úgy Liszt, mint Schöll, igen barátságosan fogadta Corneliust. Láttuk, hogy Liszt segítséget nyújtott neki; Schöll pedig késznek igérkezett arra, hogy költeményeit, melyeket Arnimékná1 ismert meg először, a „Deutsches Museumban" közzé tegye. Cornelius azonban csakhamar felismerte az ellentétet a két pártfogó közt. Mindjárt Schöllel folytatott első beszélgetése alkalmával — 1852 március 5-én — sejtette, hogy Liszt és Schöll kétféle természet. S nem csalatkozott. Schöll a konzervativizmus, a klasszikus hagyományok képviselője volt, az udvari tanácsosok pártjához, a „clique"-hez tartozott s így az Altenburggal szemben bizalmatlanul, sőt idegenkedően viselkedett: a fiatal Corneliust a költői pályán akarta megtartani. Liszt, aki a haladást írta zászlójára jelszóul, aki egy új zenei irány feje volt, felismerte Corneliusban a zenészt és nem en-

[1] Cornelius' Schriften: I. k. 34. szám.

[2] L. Cornelius' Schriften: 61. szám (naplóját 1854. tavaszán írta.)

gedhette, hogy a zenésznek, zeneköltőnek hivatott Corneliusból más legyen. Corneliusra nézve e helyzetből bajok származtak; kétségek merültek fel benne sokszor zenei tehetsége iránt, elrontott zenésznek tartotta magát. De a kétségeket legyőzte; Bernhardshütteben, Thüringiában rokonai körében talált újból magára. (1852 nyarán). Tisztán állott előtte most az, ami eddig néha-néha csak felvillant előtte: zenész-költőnek volt teremtve. Mikor 1852 őszén Liszt hívására [1] ismét Weimarba ment, szilárdan állott a két pártfogója között; semmi sem téríthette őt többé el megkezdett útjáról. Remélte, várta, hogy védő kézzel vezesse őt be Schöll valami úton-módon az irodalmi világba, Liszt pedig a zeneibe. Egyiknek sem akart Weimarban terhére válni, önálló törekedett lenni. Ezentúl csak a társadalmi ellentétek miatt kellett szenvednie, melyek az Altenburg és az udvari tanácsosok között fennállottak. De ezt derülten vette fel; hisz tréfásan írja le leveleiben. Gyöngéd érzülete, gyakran igen nagy szerénysége összes weimari ismerősei előtt kedveltté tették. Az Altenburgnak örömmel várt, jósággal kitüntetett vendége volt mindig; de azért érintkezett az udvari tanácsosokkal is: Schöllel, Sauppeval és Frorieppel. 1854 december 24-én ezt írja bátyjának Károlynak: [2] „Bei den Hofräten Schöll und Sauppe habe ich mich insofern eingelebt, als ich meine jeweiligen dortigen Sonntage immer mit Vergnügen zubringe.“ Cornelius ez összeköttetései és egész természete folytán így mintegy közvetítőnek volt teremtve a weimari pártok között. Szeretetteljes, jóságos természetével megértette a különböző weimari törekvéseket és nagy buzgósággal fáradozott azon, hogy megértesse a pártokat is egymással, hogy egyesítse törekvéseiket Weimar javára.

De ha Cornelius le is küzdötte hivatása iránt érzett kételyeit, ha otthonossá is vált Weimar összes köreiben, mégis voltak még számára nehézségek és kellemetlenségek, melyek anyagi helyzetéből és Liszthez való viszonyából származtak. Corneliusnak megélhetéséről kellett gondoskodnia; ezért zene-

[1] V. ö. Cornelius' Briefe: 38. szám és pótlás a 38. számhoz. — Liszts' Briefe I. k. 85. szám.

[2] V. ö. Cornelius' Briefe: 54. sz. — C. bátyja Károly a bonni egyetemen az egyháztörténet tanára volt.

órákat adott s Liszt egyes iratainak és cikkeinek fordítását vállalta el. Fordítási munkásságát, azt lehet mondani, utálta; ez igen sok időt vett igénybe s így alig maradt ideje saját munkái számára. Elfoglaltságát időpazarlásnak tartotta, de nem rázhatta le, mert különben nem tudott volna megélni. Másfelől Liszt kedvéért sem hagyhatott fel a fordítói tevékenységgel. Valahányszor túlságos sok idegen munka nehezedett rá, mindannyiszor felmerült benne az a gondolat, ne hagyja-e el Weimart, ne menjen-e Bonnba bátyjához, hogy ott megszerezze magának a saját munkásságához szükséges nyugalmat. De az Altenburg élénk szellemi élete mégis Weimarban tartotta. Belátta, mennyire kiképezheti ott magát, mennyit fejlődhetik még ott. Mikor „Mi atyánk"-ja zenéjét befejezte, világosan látta maga előtt weimari tartózkodásának jelentőségét. Anyjának ír erről 1856 június közepén: [1]

„Wenn mir Jemand in Berlin das Vaterunser vorgelegt und gesagt hätte, so etwas wirst du binnen drei Jahren schreiben, ich hätte mir's nicht denken können; soviel Aufschwung habe ich genommen, seit ich nach Weimar ging, so vieles verdanke ich vor allem Liszt, aber auch dem Umgang mit so manchen andern, wie Schöll Sauppe, Hoffmann von Fallersleben, Schade, Joachim, Bülow, Raff, Bronsart, Köhler, die Fürstin Wittgenstein nicht zu vergessen . . . "

S Cornelius elhatározta, hogy az Altenburg körének szellemi életét továbbra is élvezni fogja. Csak a nyugalom és zavartalan munka néhány hónapját akarta övéi körében évenként eltölteni. Weimar sok eszmét és ösztönzést adott neki; de ha a lelkében felhalmozott benyomásokat magában feldolgozni akarta, akkor kimenekült a mozgalmas weimari életből a bernhardshüttei rokoni kör csendjébe, ahol szívesen és jóságosan fogadták. Ott dolgozott első operáján, a „Bagdadi borbély"-on is, melynek Weimarban való színrehozatalát Liszt a maga kötelességének tartotta. Cornelius is arra vágyódott, hogy művét Weimarban Liszt vezetése alatt adják elő; s már ezért is Weimarban akart maradni, „an den Gräbern unserer grossen Dichter und am Arme Liszt's und so manches lieben Freundes," amint maga mondja egyik levelében.[2]

[1] L. Cornelius-Briefe: 69. szám.
[2] V. ö. Cornelius-Briefe: U. o.

Weimarban fejlődött Cornelius lírája is. Berlinből magával hozott költeményei felkeltették Schöll figyelmét. Ez arra törekedett, hogy közzétételüket előmozdítsa; de a költemények elhelyezése nem sikerült neki, habár több irodalmi folyóirat szerkesztőségének is beküldte őket. Ez a körülmény elkeseríthette volna Corneliust; azonban szellemes és mélylelkű emberek társaságában folytonosan új ösztönzést és buzdítást nyert, ami lírájának is javára szolgált. Költészete ebben az időben jórészt alkalmi lira, de a szó Goethe-féle értelmében. Cornelius nem ír szárazon az alkalomra költeményt; ő átéli az alkalmat és a benne felébredt érzelmeknek oly versekben ad kifejezést, melyekben mély együttérzés és bensőséges vallásos szellem rejlik.

Weimar nagy emlékei, az Altenburg és fénye, Liszt és jósága meg nagysága, lelkes barátjai mind énekre lángolták finoman érző lelkét.[1] Megemlékezik Goetheről, Schillerről és egész korukról. Költeményei között a legtöbb azonban az Altenburgot dicsőíti. Születés- és névnapok alkalmával intézi az Altenburg lakóihoz, Liszthez és a hercegnőhöz szívből fakadó üdvözleteit. Lisztben magasztalja a világszellemet, fogékonyságát a szellemi nagyság iránt s természetének s lényegének azt a sajátságát, melyet „Hunnenwildheit und Cigány-lust"-nak nevez. De vigasztalja is a mestert az élet viszontagságaiban, a „műbírálók és filiszterek" támadásaikor:

„Lass die Frösche, Lass sie schlucken
Von dem Schlamm, an dem sie kleben . . . . ."

[1] Az Altenburgra Cornelius következő költeményei vonatkoznak: An *Franz Liszt* 1855. *An Liszt* 1857. An *Franz Liszt*: Sylvester 1858. Der *Fürstin Wittgenstein*: zum Wiegenfest am 8. Februar 1854. Der Fürstin Wittgenstein: zum Namensfest 4. November 1854. An die *Prinzessin Marie:* Wenn ich das Bild geschaut in stillen Stunden: zum 15. Aug. 1854: An die Prinzessin Marie am 18. Februar 1855. Mit einem Blumenstrauss. 18. Februar 1856. Zum Namenstag: Elfen die kleinen wollen Dich grüssen; Zum Geburtstag. Zu einem Band indischer Sagen. Auf ein Gemälde nach Paul Veronese: Hochzeit zu Kanaa. An Franz *Liszt* zum 12. August 1861 als derselbe Weimar verliess. Im Löwengarten am 14. August 1861. An Friedrich Preller (szabad ritmusokban). Művészeti iratai közül a következők vonatkoznak Weimarra is. „Eine deutsche Künstlerfamilie" 1870; a Prellercsaládot dicsőíti benne. „Genellis Leben" a „Süddeutsche Presse-"ben 1868 január 24-én. „Buonaventura Genelli" eine Charakteristik 1859. Cornelius költeményeit életrajzi bevezetéssel az Altenburg híve, Stern Adolf adta ki 1905-ben.

Wittgenstein hercegnőnek két ünnepi üdvözletet ajánlott. A hercegnő indította a költőt arra is, hogy lefordítsa németre Mickievicz Ádám lengyel költő szonettjeit s végre Liszt „Les Bohémiens et de leur musique en Hongrie“ című könyvét. Sok költeményt intézett a hercegnő leányához, Mária hercegnőhöz is. A fiatal hercegnő, amint Hebbel írja, sajátos keveréke volt a kulturának és természetnek. Mindenki, ki az Altenburgon járt, tisztelte őt kedves, szeretetreméltó természetéért, mindenki rajongott érte, a „jó tündérért“. Cornelius üdvözletét és hódolatát többnyire köszöntők alakjában intézte hozzá. E dalok legkedvesebbikében kicsiny sellőkkel üdvözölteti a hercegnőt, ezek szavaiban fejezi ki szerencsekívánatát. Liszt összes híveinek a fiatal hercegnő iránt táplált érzelmeit nyilatkoztatja ki akkor, mikor a hercegnőnek egyik ind mondákat tartalmazó könyvébe e verset írja:

Lieder sind der Schönen Spiegel
Merk es, dass Du nicht erschrickst,
Wenn Du in dem Buche forschend,
Wie im Spiegel Dich erblickst.

Fühle wie es uns beglückt,
Wenn Vergangnes Dich erhebt,
Dass in Dir lebend'ge Schönheit
Atmend und beseelend webt.

Fiatal barátjait is ünnepelte költeményeiben: Köhler Reinholdot, a weimari könytárost, Bülowt és Bronsartot. Az Altenburgon megismerkedett Preller Frigyessel és Genellivel s nekik is ajánlott költői sorokat. Irántuk érzett tiszteletének később, mikor az Altenburg már rég elnémult, életrajzi vázlatokban adott élénk kifejezést. Genelli Buonaventuráról szóló két cikke és a Preller-családot magasztaló irata mintegy a weimari időre való visszaemlékezésnek a hangjai.

Weimarban működött egy színészpár, Milde Feodor és felesége, Agthe Róza; nemes lelkesedéssel léptek fel a „Zukunftsmusiker“-ek művei érdekében és így Lisztet törekvéseiben tettel támogatták. Ezt a párt szívből tisztelte Cornelius, sőt Milde Róza iránt ideális szerelmet is érzett. Természetes tehát, hogy lantja e párnak is hódolt. Ötvenhat dalt intézett kettőjükhöz, amelyekben a legváltozatosabban ünnepelte őket. — E köl-

teményei között a legjelentékenyebb az a csoport, mely a „Sonettenkranz für Rosa Milde“ [1] címet viseli. Tizenkét szonett van e csoportban; bennük az énekesnőt különböző főszerepeiben mutatja be. Az egyik szonettben mint a „Bagdadi borbély“ Margianaját ünnepli a művésznőt s egyszersmind ünnepli benne a weimari művészek egész körét is:

„In eines Meisters Hand zum Kranz gediehen,
Hat Weimars Künstlertum, das makellose,
Mir ein Bewusstsein eignen Werts verliehen;
Ob Beifall rausche, ob Missfallen tose,
Nur Kunst belehrt. Ich grüss im Weiterziehen
Den Künstlerkranz und in dem Kranz die Rose.“

Cornelius annyira benn élt Weimarban, annyira beletalálta magát szellemébe, hogy hivatva volt arra, hogy Weimarnak szép ajándékot nyujtson egy néphimnusszal, egy igazi népénekkel. 1857 nyarán Weimarban a „szeptemberi ünnepélyekre“, a Goethe—Schiller-szobor leleplezésére és Károly Ágost emlékének ünneplésére készültek. Károly Sándor erősen érezte egy igazi weimari néphimnusz hiányát, mely az ünnepélyt magasztosabbá tehette volna a nép számára is. Liszthez fordult tehát — 1857 július 11.-én Wilhelmstalból — s felszólította őt egy megfelelő népének alkotására.[2] A nagyherceg levelének e része így szól: „ . . . . Je viens vous exprimer un désir, mon très cher, duquel la réalisation me tient très à coeur et que je confie à votre amitié et à votre talent. Mon pays entant que ma maison manquent d'hymne national. A chaque occasion où il en faut nous nous trouvons réduits a l'éternel God save the Queen. Je vous prie de le remplacer par un autre chant, qui émané de votre talent, porte aux générations présentes et à venir votre propre cachet, les cachet des qualités élevées dont Dieu vous a donné. Je desire que les fêtes de Septembre inaugurent ce chant. Il doit être entre une prière et un Volkslied, il doit être plutôt sérieux que gai, il ne doit être ni trop long, ni trop court — il doit être une perfec-

[1] 1859-ben írta.

[2] L. Briefwechsel Liszt—Grossherzog 41. sz. — V. ö. még a 42. számú levelet is.

tion. Vous seul pouvez le créer aussi est-ce à vous que je m'adresse . . . .“

Liszt rögtön Hoffmann von Fallerslebenhez fordult s kérte, hogy vállalja el a nagyherceg kívánságának megfelelő szöveg megírását. Hoffmann meg is felelt Liszt kívánságának és már július 18.-án elküldte a kivánt költeményt az akkoriban Berlinben tartózkodó Lisztnek.[1] Hoffmann dícsőítette énekében a weimari uralkodóházat, mint a művészet és a tudomány pártfogóját s különösen ünneplendő tagját, Károly Ágostot. De Liszt nem kezdhetett semmit e költeménnyel, igen száraz volt a megzenésítésre. E szorultságában Corneliushoz fordult kérésével és ez augusztus 2.-án el is küldte a mesternek a kért éneket Aachenbe. Ez ének keletkezésének előzményeiről, valamint az énekről általában következőképen tudósítja Cornelius bátyját, Károlyt, 1857 augusztus 3-án:[2] „Liszt hat eine Art God save the king für unser Fürstenhaus haben wollen und sich an Hoffmann von Fallersleben gewandt. Der hat ihm aber eine ganz kalte, offizielle Nomenklatur von Goethe, Schiller, Carl August geliefert, und Liszt war damit nicht zufrieden. Er meinte, vielleicht fiele mir was Gutes ein — und ich habe ihm gestern mein beifolgendes Lied nach Aachen gesendet, wo er die Kur gebraucht . . . . Ich habe das Lied gedichtet, wie ich es aus dem Herzen machen konnte, ohne Heuchelei, ohne Loyalitätsschwindel . . .“

Liszt „Weimars—Volkslied“-jétől, amint Cornelius himnuszát elnevezte, egészen el volt ragadtatva — a hercegnőhöz intézett levelei bizonyítják ezt — és rögtön meg is zenésítette. Károly Ágost szobra alapkövének letétele alkalmával szeptember 3.-án avatták fel a népéneket. A himnusz egyszerű, őszinte és igazi érzést tartalmaz. Nem említ meg semmi száraz történeti tényt s mégis élénken lebeg szemünk előtt Weimar egész története. A Wartburg ormairól szél suhog Weimar felé és hangokat szólaltat meg, melyek mind Weimarnak és fejedelmeinek magasztalását zengik. Érezzük, hogyan szólalnak meg a költeményben a hála legbensőbb érzelmei az Ernestinek

[1] V. ö. Hoffmann v. F.: Mein Leben. VI. k. 1857. (július havában)
[2] Cornelius' Briefe: 79. szám.

tetteiért és önkénytelenül hozzájárulunk azon áldáshoz, mely a költeményt befejezi:

„Möge Segen Dir entsprossen
Aus vereinten Sarkophagen,
Wo unsterbliche Genossen
Diadem und Lorbeer tragen.
Aus geweihter Gräber Spalten
Brechen Lebensblumen aus:
Möge Gott dich stets erhalten
Weimars edles Fürstenhaus.“

És mégis voltak úgynevezett „jobbantudók“, kik e himnuszba is belekötöttek. Lisztnek és barátjának volt a terméke, tehát rossznak kellett lennie bizonyos körök előtt. Felhányták e költeménynek, hogy nem népszerű és még sok más egyebet is. Liszt nyugodtan napirendre tért e támadások felett. Hisz tudta jól, hogy ez ének mily benyomást tett az udvarnál. Csak Károly Sándornak írt a támadásokról és beszámíthatatlanságukról 1857 december 30.-án.[1] E levélben különösen jellemző a következő hely: „. . . Vous n'ignorez pas qu'on a reproché à ce Volkslied d'être peu volksthümlich. l'aurais sans doute beau jeu à répondre que la poésie et la musique en appellent à un gebildetes Volk et que ce Volkslied a précisément le but de glorifier la Bildung de la tradition de Weymar, mais nou- obstant, je ne voudrais pas mettre mon impopularité à l'abri d'un acte de pieté envers votre auguste maison . . . . . .“ Legjobban az a körülmény szól az ének mellett, hogy 1857 óta Weimarban ünnepek alkalmával mindig éneklik.

Ugyanebben a weimari jubeliumi évben fejezte be Cornelius első komikus operáját, a „bagdadi borbélyt“ is. December 27.-én — mikor a végső csiszolásokat végezte művén — ezt írja szülőföldjéről Wittgenstein hercegnőnek:[2] „. . . . Sagen Sie Liszt, meine Oper ist ihm gewidmet, als die erste grössere Partitur meines Lebens. Wenn er sie aber verschmäht, so widme ich sie meinem Barbier in Weimar, der das nächste Anrecht hat . . . . .“ 1858 március 11.-én Weimarba érkezett Corne-

[1] Briefwechsel Liszt—Grossherzog: 44. szám.
[2] Cornelius—Briefe: 82. szám.

lius a Lisztnek ajánlott partiturával és a mester elé tette azt. Midőn Liszt áttanulmányozta a partiturát, annyira megnyerte őt a mű zenéje, hogy — habár a szöveggel nem tudott megbarátkozni, — határozottan keresztül akarta vinni az opera előadását még ugyanazon idényben. De ez nem mehetett, mert a műsor már meg volt állapítva és Dingelstedt, az akkori intendáns, nem akart többé ezen változtatni. Igy elhalasztották az új mű színrehozatalát a következő, 1858/59-iki idényre. A nyarat arra használta fel Cornelius, hogy operáján némi javításokat eszközöljön.[1] Weimarban augusztusban megkezdődtek az előkészületek az előadásra. Augusztus 5.-én Cornelius tudósítja testvérét a helyzetről s azt írja:[2] „. . . . Dingelstedt scheint bis jetzt den besten Willen zu haben, er war sehr freundlich und meinte: Geht es mit der ersten Sache noch nicht, so probieren wir's auch mit der zweiten . . . .“ Megemlíti a nehézségeket is, melyeket az opera tanulmányozása a weimari művészeknek szerzett: „. . . . Schwer ist die Sache und bedarf grossen Fleisses, mehr Mühe, als der Effekt verhältnissmässig sein wird . . . .“ De mind e nehézségek mellett fáradhatatlanul dolgoztak Weimarban az opera előadásának előkészítésén. Liszt, Cornelius tanítója állott az intézkedések élén; gondoskodott arról, hogy az előadás tanítványához méltó legyen. Dingelstedt november elején december második felére tűzte ki a bemutató előadást.[3] Rövid idővel az előadás előtt — december 15.-én — a szakadatlanul folyó próbákról írt testvérének a szerző:[4] „. . . . Ich bin ruhig und höre ganz gemütlich im Parterre zu, lache ins Fäustchen, wenn's den Leuten schwer wird . . . . Dingelstedt zeigte sich nach wie vor comme il faut. Man behandelt mich mit ausgesuchter Eleganz . . . .“

Míg így a mű gondos betanulását a legnagyobb buzgósággal folytatták, titokban készült valami az előadás ellen. Lisztnek Weimarban számos ellensége volt; sokan voltak, akik tevékenységét egyedül a zongorajátékra akarták szorítani. Ez embereket megnyerte magának Dingelstedt azáltal, hogy a mes-

[1] V. ö. Cornelius—Briefe: 88. szám (1858. május 19.-én.)
[2] V. ö. 90. szám u. o.
[3] V. ö. Cornelius—Briefe: 95. sz.
[4] V. ö. U. o. 98. sz.

ter színházi törekvéseit gátolta.[1] A „bagdadi borbély“ előadását is zavarni akarta; húzta-halasztotta a színrehozatalt s mikor végül mégis csak előadásra került a sor, ellenzéket szerzett — a kortársak ítélete szerint — a darabnak, mely említett híveiből, Liszt ellenségeiből állott. December 15-én ment végbe a „bagdadi borbély“ bemutató előadása telt ház előtt, kitünő játékkal. Az előadás végén azonban egy tíz percig tartó botrányt vitt véghez az említett ellenzék, melyet Dingelstedt nem akadályozott a színházi őrséggel, habár ez neki, mint a színház vezetőjének kötelessége lett volna. A „bagdadi borbély“ előadásával tehát felrobbantak azok az aknák, melyeket már régóta felállítottak Liszt ellen. Mert természetes, hogy neki, a pártfogónak, a vezetőnek szólt e színházi lárma, nem pedig Corneliusnak[2] és művének, mely tulajdonképen semmi olyat nem tartalmazott, ami oly botrányt előidézhetett volna. Hogy Liszt egész zenekarával tapsolt, hogy Mildené, aki a mű „Margiana“-ját alakította, a szerzőt a színpadra húzta, az mind nem segített, csak növelte a zajt. Lisztet nagyon elkeserítette az a körülmény, hogy tanítványa művét, melyet pedig előadásra méltónak tartott, ily neveletlen és igazságtalan módon fogadták. Még ugyanezen estén kijelentette művészbarátai előtt, hogy önként választott színházi működésével felhagy. De ez elkeseredésében nem feledkezett meg a miatta megsértett tanítványáról; megszerezte neki az elviselt gyalázatért azt az elégtételt, azt a „reparation d'honneur“-t, amit tulajdonképpen a mesternek magának is kellett volna valami módon megadni. Mindjárt az előadást követő napon — december 16-án — ezt a levelet írta a nagyhercegnek, KárolySándornak Liszt ez ügyben:[3]

„Lorsque l'an passé, aux fêtes de Septembre, le Weimars Volkslied fut exécuté, Votre Altesse Royale daigna exprimer le désir de voir l'auteur de cette poésie qui avait été faite sur votre souhait. C'est Monsieur Cornelius, le neveu du grand peintre. Il m'avait été particulièrment recommandé et habite depuis près de huit ans Weymar, où les qualités de son caractère comme de son esprit et de son talent lui ont acquis des sympathies aussi bien

[1] Az egész ügyet tanulmányomnak a weimari színházról szóló fejezetében tárgyaltam ahol az előzményeket is részletesebben kifejtettem.

[2] V. ö. Cornelius Briefe: 96. sz. és A. v. Schorn: Das nachkl. Weimar II. k. 93 l.

[3] Briefwechsel Liszt—Grossherzog. 49. szám.

qu'une estime générale. La musique de son opera représenté hier soir, est une des choses les plus distingées qui ait été écrite dans ce genre, en ce dernières années et Votre Altesse Royale peut trouver une preuve suffisante de son mérite dans la persévérance indignée avec laquelle la partie musicienne du public a rappelé Monsieur Cornelius à la fin de la soirée, malgré des siffletts aussi inhospitaliers que peu motivés dans leur intensité continue; car ils n'étaient point provoquès par le scandale ou le mal à propos d'une situation, moins encore par des considerations d'art.

Plusieurs artistes venus exprés de Leipzig et de Dresde ayant assisté aux répétitions, ont pu se rendre compte dans tout leur détáil des diverses rares et piquantes qualités de cette partition.

Que toutes ces raisons me servent d'excuse auprés de vous, Monseigneur, si je viens ce matin vous prier de daigner accorder maintenant à M. Cornelius l'honneur dont il a été privé l'an passé, en le recevant, ce qui sera un juste encouragement aux effort serieux dont ses études solides et son style élégant témoignent et compensera amplement pour le jeune poéte et compositeur la tempête sans rime ni raison qu'il a subie hier . . . . ."

E levélre Cornelius meg is kapta a nagyhercegtől a Liszt kivánta elégtételt. Még ugyanazon a napon a mester elvezethette tanítványát kihallgatásra a nagyherceghez, aki kegyesen fogadta a fiatal költőt. Cornelius maga így írja ezt le:[1] „Ich war den Tag darauf von Liszt beim Grossherzog eingeführt, der äusserst gnädig und freundlich gegen mich war, mir zum Schluss Ruhm prophezeite und mir herzlich die Hand gab . ." Corneliust nem keseríthette el a botrány, útjáról el nem térithette. Oly szilárd meggyőződés élt benne, hogy operaszerzőnek van hivatva, hogy ezt semminemű, még a legsúlyosabb balsors sem tudta megingatni. Bátyjának írja 1858 december 19-én[2] kelt levelében, melyhez műve előadásának weimari újságokban megjelent bírálatait is csatolja:

„. . . Die Oper wurde erst am Mittwoch gegeben. — Es ist alles gut wie es gekommen, mein Lieber! Ich bin jetzt ein Künstler in den Augen der musikalischen Welt, von dem man etwas erwartet. Die beigefügte Kritik sagt das auch; wenn ihr auch mehr Wärme und Geist zu wünschen wäre, so macht andrerseits die anständige Unpartheiligkeit, (der Schreibende ist von niemand als dem Redakteur Biedermann gekannt) ihr achtungsvolles Lob um so ermuthigender.[3] Siehst Du, Du meintest, ich solle mich durch zu gros-

[1] Cornelius Briefe: 100. szám.

[2] L. f. e. helyen.

[3] V. ö. Neue Zeitschrift für Musik 50. kötet, 6. szám (59. febr. 4). Egy cikk Dräsecke Felix tollából.

sen Beifall nicht verwirren lassen! Nun, mein Geschick will mich zu einem Manne machen — das sah ich an allem, und ich werde alles thun, es nicht an mir fehlen zu lassen.

Es gibt dem Anfange meiner Laufbahn eine wunderliche Bedeutsamkeit, dass meine geringe Wenigkeit der Anstoss des entschiedenen Bruches zwischen Liszt und Dingelstedt wird. Liszt will — die Kunst, Dingelstedt — nur sich. Das ist der Kampf. Dingelstedt hat meine Zischer bestellt. Er soll zum Grossherzog gesagt haben: „Königliche Hoheit! Ich hatte für den Fall, dass das Ding nach dem ersten Akt ausgepfiffen wurde ein Lustspiel bereit," worauf der Grossherzog eine abweisende Bewegnng gemacht haben soll . . ."

A weimari műértő körökben rögtön elitélték a színházi botrányt. Alig vált azonban ismeretessé Lisztnek az a nyilatkozata, hogy sohsem akarja többé a weimari operaszínházat vezetni, már is általánosan felismerték, mit birt Weimar Lisztben és igyekeztek a mestert megnyugtatni, neki Weimarért folytatott fáradhatatlan törekvéseiért köszönetüket nyilvánítani. A legjobb alkalom nyilt Liszt ünneplésére a „bagdadi borbély" után két nappal, december 17-én, amikor Beethoven születésnapja emlékére a színházban nagy hangversenyt tartottak. Nem csak Lisztet, aki e hangversenyen utoljára vezette a weimari zenekart a színházban, hanem Corneliust is lelkes ovációkban részesítette a közönség ez alkalommal. Részletesen irja le a hangverseny lefolyását Cornelius:[1] „Der 17. Dezember, Beethovens Geburstag würde zu einem glänzenden Triumph für Liszt und uns. Dingelstedt hatte einen Prolog bei mir bestellt und ich denselben zwei Tage vor meiner Aufführung geschrieben. Herr von Milde (der Kalif, meine eigene Wahl, Dingelstedt wollte Herrn Grans) sprach den Prolog[2] mit einer schönen männlichen Begeisterung, wurde schon in der Mitte von einem Applaus unterbrochen, der durchaus nur vom Publikum selber ausging. Zum Schluss folgte anhaltender Beifall, in welchen die Grossherzogin, so lange er dauerte mit einstimmte. Ich wartete auf Mildes Erscheinen, und blieb im Parkett sitzen, bis man nach mir schickte — wo ich denn schleunig hinauflief, um an Mildes Hand vor das Publikum zu treten.

[1] Cornelius-Briefe: 100. szám; v. ö. még Neue Zeitschrift für Musik 50. köt. 6. számát.

[2] L. Cornelius Gedichte, kiadta Stern A.: Zu Beethovens Geburtsfeier.

Von nun an ging das Konzert mit einer Weihe, einer Aufnahme seinen Gang, die unvergleichlich war, — bis zuletzt nach einer Ausführung der A-dur Sinfonie, wie sie vielleicht noch nicht gehört worden, ein allgemeiner enthusiastischer Zuruf Liszt an sein Pult rief . . .“

A sikert, melyet a prológus aratott, igen nagyra kell becsülni, minthogy Cornelius költeményében nemcsak Beethovennek és zenéjének jelentőségét hangsúlyozza, hanem különösen rámutat Lisztnek Beethoven érdekében kifejtett tevékenységére is. Cornelius Lisztet papnak nevezi, aki az élet minden baja és kínja dacára rendíthetetlenül az igaz művészet szolgálatában áll. A költő megemlékezik arról, hogy a gyermek Lisztet Beethoven megcsókolta, s aztán így folytatja: [1]

„ . . . Ob etwa jener Kuss die Kraft ihm gab,
Beethovens Wort den Jüngern recht zu deuten.
Ein lieblich Wunder wär's ich hätte recht:
Ihr lebtet noch in einer Zeit der Wunder,
Und froh der hohen Zeichen, die ihr seht,
Gingt ihr gestärkt zurück ins laute Leben,
Und liesset freudig in den deutschen Herzen
Beethovens Klänge wie ein Erbteil wuchern,
Ein unentreissbar Erbteil dieses Volks.“

A lelkesedés, mellyel Lisztet és Corneliust a Beethoven-ünnepély alkalmával üdvözölték, egyiküket sem térítette el elhatározásától. Lisztet sohsem látták többé a weimari színház karmesteri helyén, amelyen egy évtizeden át oly nagy odaadással működött. Corneliust pedig, ki már régen foglalkozott Weimar elhagyásának gondolatával, semmi sem tarthatta többé vissza Weimarban most, amikor forró kívánsága beteljesedett, amikor mestere az ő első operáját színre hozta. Végleg elhatározta, hogy elhagyja Weimart. Bármilyen ösztönzők és lelkesítők is voltak azok a benyomások, melyeket Weimarban nyert, ottani tartózkodása mégis gátlólag hatott munkásságára. Valahányszor Weimarba betért, érezte, hogy a sok rá háramló munka akadályozza őt saját munkáiban. Ez állapotnak véget akart vetni. Nagyon szeretett volna Münchenben karmesteri állást nyerni. Liszt ajánlásával ezért már 1858 nya-

[1] L. Stern kiadásában f. e. h.

rán elment a bajor fővárosba, hogy ott széttekintsen.[1] De úgy találta, hogy ott még nincs maradása. Már a „bagdadi borbély" színrekerülése előtt tisztán állt előtte, hogy egész szabadnak és önállónak kell lennie, ha zeneszerzői feladatát teljesíteni akarja. Csak be akarta várni operájának weimari előadását elhatározásának keresztülvitele előtt. Cornelius kívánsága beteljesedett s ő észrevétlenül előkészítette távozását Weimarból. Néhány költeményében búcsút vett weimari barátjaitól, különösen az Altenburgtól és Mildeéktől. Hoffmann von Fallerslebenhez egy búcsúdalt intézett, mely feltárja előttünk azokat az érzelmeket, melyek gyöngéden érző lelkét ily ünnepies pillanatban betöltötték:

„Freund, ein Wintersonnenschein
Fällt in meine Kammer,
Und ich dulde Scheidenspein,
Leide Wanderjammer."

Megköszöni barátjának, Hoffmannak a sokszor tanusított érdeklődést, s így folytatja:[2]

„Eins vergess' ich nimmermehr,
Dass Du mich besungen,
Dass Dein Lied zu meiner Ehr,
Meiner Lust erklungen."

1859 januárjában Cornelius elhagyta Weimart minden búcsúzás nélkül és Mainzba ment. Innen írta 1859 február 18-án Lisztnek búcsú- és köszönőlevelét. Ebben találjuk a következő helyet, melyet a tanítványnak mestere kezébe tett fogadalmául tekinthetünk:[3] „Dadurch, dass Sie mir zu der Aufführung meiner Oper verholfen, haben Sie mich zu dem Manne gemacht, der ich fortan unbeirrt und unerschrocken sein werde. Musik und Literatur — in allen ihren Wechselbeziehungen, in Lehre, Theorie, — Vertretung, Durchdringung beider, mit ihrer unerschöpflichen Anregung für Produktivität, das ist die Fahne, welche ich als ein fester und unermüdlicher Mensch in der Hand halten will, und in den Feldern, die ich erstürme, muss auch zuletzt der Kartoffelacker sein,

[1] V. ö. Cornelius-Briefe: 90. szám.
[2] L. Cornelius-Gedichte: An Hoffmann von Fallersleben.
[3] L. Cornelius-Briefe: 105. szám.

von dem ich leben kann. Ich habe in jeder Hinsicht meine hohe Schule durchgemacht und nehme mit aller Kühnheit und allem Selbstvertrauen mein Geschick in meine eigne Hand. Walt' es Gott!"

Cornelius még ugyanabban az évben Bécsbe költözött, ahol a Weimarban gyűjtött lelki kincsek alapján életének termékeny korszaka kezdődött meg, úgy, amint azt Liszthez intézett fenti levelében Istentől a maga számára kérte.

Ha meg is énekelte Cornelius az Altenburgot nem egy költeményében, mégsem ő ennek a tulajdonképeni háziköltője. A háziköltő tisztét sokkal inkább a mindig jókedvű és énekre kész Hoffmann von Fallersleben, a „Veteran im Studentenrock", amint Cornelius nevezte, töltötte be. Az Altenburgot mindjárt weimari letelepedése után, 1854-ben üdvözölte azáltal, hogy „Lieder aus Weimar"[1] című népdalgyűjteményét „Freundesgabe für Franz Liszt" ajánlással látta el. Abba a példányba, amelyet 1854 junius 24-én a hercegnőnek ajándékozott, egy ajánló költeményt írt be. Üdvözli őt, mint a múzsák kedvencének társát, amikor azt mondja:

„Alles Schöne lebt in Tönen:
Und das hast auch du erkannt
Und dem Liebling der Chamönen
Liebevoll gereicht die Hand . . . ."

s kívánja neki, hogy a világ híres művészének melodiái tartsanak távol szívétől minden zavaró, keserves hangot.

Weimarban érintkezésbe jutott Hoffmann[2] épen az Altenburg által a legjelentékenyebb személyekkel is. Maga írja erről „Mein Leben" című önéletrajzában a következőt: „Mit allem was von irgend literarischer oder künstlerischer Bedeutung nach Weimar gelangt oder daselbst lebte, pflegte ich in Berührung zu kommen, oder erfuhr doch etwas von ihm . . . ." Weimari tartózkodása idején Hoffmann von Fallersleben buzgó

[1] L. „Lieder aus Weimar", Gesammelt von Hoffmann von Fallersleben 1854. bei Rümpler in Hannover. (106 oldal.)

[2] Hoffmannt Károly Sándor hívta Weimarba, hogy szerkessze a „Weimarisches Jahrbuchot". A meghívást részletesen tárgyaltam tanulmányomnak a Goethestiftungról szóló részében, kifejtve azt is, mennyiben van része Lisztnek a meghívás kieszközlésében.

szerkesztői és germanisztikai tevékenysége mellett, mely főképen az egyházi énekre és a népdalra irányult, a költészetnek is szentelte idejét. Ez időből származó költeményei között nagy szerepük volt azoknak, melyek weimari eseményekre, személyekre vagy helyekre vonatkoznak. Már említett első verses üdvözlete óta minden alkalommal, valahányszor az Altenburgon valakit ünnepeltek, intézett az ünnepelt személyhez néhány költői sort. Név- és születésnapok alkalmával verses köszöntőkben fejezte ki szerencsekívánatait. Az Altenburgon olyannyira hozzászoktak e kedves szokásához, hogy a hercegnő később egyenesen megrendelte Hoffmannál ünnepei számára a költeményeket, melyekkel vendégeit meg akarta lepni. Hoffmann az Altenburgnak úgyszólván minden vendégét megtisztelte verseivel, de leginkább mégis Lisztet, a hercegnőt és a hercegnő leányát ünnepelte.

Hoffmann mindezen alkalmi költeményei egy albumba kerültek, melyet a költő Wittgenstein hercegnőnek ajánlott. 1854 október 22-én, amikor szokás szerint Liszt születésnapját ünnepelték, felállították az „Altenburg házi krónikáját", az Altenburg-albumot.[1] Az album e címet viseli: „Vergissmeinnicht und Immergrün, die nur für Freunde wachsen und blühn", s egyebek közt 32 Lisztre írt s 23 a hercegnőre vonatkozó köszöntőt tartalmaz. Wittgenstein hercegnő kívánságára az albumról Mária hercegnő számára másolatot készítettek az Altenburg barátjai. E másolatban Thon Sixtus weimari festő illusztrálta a verseket sok ízléssel és humorral.

Hoffmann alkalmi költeményeit legjobban úgy jellemezhetjük, ha kapcsolatban tárgyaljuk őket azokkal az ünnepi alkalmakkal, melyekre készültek. Legyen tehát itt helye néhány Altenburg-ünnep rajzának is. 1854 augusztus 28-án Hoffmann először vett részt egy nagyobb szabású Altenburg-ünnepen. E napon — Goethe születésnapján — hódoltak a weimariak Károly Sándornak. Liszt is rendezett hódoló ünnepet az Altenburgon, melyre magasrangu vendégeket hívott meg. Jelen vol-

[1] Az A.-albumot a nagyhercegi Liszt-múzeumban őrzik Weimarban. Az Album legtöbb költeményét La Mara: „Glanzzeit der Weimarer Altenburg" c. könyvében közölte. — Gerstenberg a Ges. Werke von H. v. F. 6. kötetében adott helyet nekik.

tak ekkor a weimari francia diplomaták [1] és Lewes,[2] Prellerék, Sauppe, Schade, Raff, Hoffmann von Fallersleben és mások. A nagyhercegre Hoffmann mondott köszöntőt, még pedig úgy, hogy előadta ez alkalomra készült hódoló költeményét. Liszt szeptember 9-én a következőt írta a nagyhercegnek ez ünnepről és Hoffmann költeményéről: [3]

„Le 28 Août j' ai réussi quelques personnes à diner et je prends la liberté de vous communiquer le seul toast, qui ait été porté à cette occasion et que nous avons demandé bis à l' unanimité :

Heil jenem Streben, was im Leben
Die Keime zu schönem Blühen streut,
Dass wir uns zu edlem Thun erheben,
Dran sich die Mitwelt erquickt und erfreut.
Dem Streben Heil ! . . . . .

auquel s' associe, en toute humilité pour sa faible part, celui qui à l' honneur d'être, avec un profont respect, de Votre Altesse Royale le très humble et reconnaissant serviteur Fr. Liszt."

A költemény azzal a kívánsággal fejeződik be, hogy Weimarban folyton növekedjék a művészet utáni törekvés, „dass man nicht Weimar die Stadt der Toten heisst, sondern künftig Weimar die Stadt der Lebendigen preist." Károly Sándorra igen jó benyomást tett a köszöntő és szeptember 28-án Stuttgartból kelt levelében megköszöni Lisztnek a megemlékezést és a költemény elküldését.

Mikor Rubinstein Antal, a híres zongoraművész 1854 őszén Weimarban tartózkodott, tiszteletére az Altenburgon vacsorát rendeztek, melyen ismét Hoffmann köszöntötte fel verssel a nagy zenészt, kit Liszt Beethovennel való nagy hasonlósága miatt „II. Van"-nak nevezett. Ez alkalommal adta elő Hoffmann azt a költeményét is, melyet az Altenburg „házi-énekének" is lehet tekinteni. „Die Altenburg bei Weimar" címet adta neki s minthogy oly szépen fejezi ki Hoffmann érzelmeit az Altenburg iránt, egészen fogom itt közölni :

[1] A weimari francia diplomatákkal Liszt mindig bizalmas viszonyban volt.

[2] Lewes, Goethe angol életrajzírója akkor Weimarban tartózkodott.

[3] Briefwechsel Liszt-Grossherzog. 29 szám ; v. ö. Hoffmann v. Fallersleben : Mein Leben VI. k. (1854 aug. 28.)

„Auf den Bergen wohnt die Freiheit!"
Eine Burg ist uns bekannt,
Wo die Freiheit fand und findet
Allezeit ihr Vaterland.

Frei im Dichten, frei im Trachten
Lässt die Burg ja Jeden sein,
Darum kehren alle freudig
Auf der Burg da droben ein.

Wir auch haben dort genossen,
Manche Lust und Fröhlichkeit,
Unvergessen soll uns bleiben
Jene hohe Gastfreiheit.

Altenburg, die ewig neue
Lebe froh auf immerdar!
Was sie ist, das soll sie bleiben,
Und stets werden was sie war!"

Hogyne énekelte volna meg Hoffmann az Altenburgot! Az Altenburgot, ahol őt és családját oly szivélyesen fogadták, hogy csakhamar oly jól érezték magukat Weimarban; az Altenburgot, melynek csillaga, Liszt, mind bensőségesebben közeledett hozzá.

Hoffmann „Kinderleben" cím alatt egy költeménysorozatot írt, melyben a gyermekek életét, sürgését-forgását igen kedvesen rajzolja. Midőn most már 1854 december 24-én a karácsony-est ünnepére az Altenburgra meghívták, a hercegnőnek ajánlotta ezt a költeménysorozatot. Ezt tartotta a maga részéről a legszebb ajándéknak. Szerette volna, hogy e költemény-sorozat az elmúlt időkre való visszaemlékezés által reményt és vigaszt ébresszen az általa tisztelt hercegnőben a jövőjére nézve.

Hoffman a képzőművészek tiszteletében is az Altenburg köréhez csatlakozott. Preller Frigyessel épen az Altenburg révén barátkozott meg. Még sokkal fontosabb azonban ennél az, hogy az Altenburg köre által jutott Genelli Bonaventura-val [1] is közelebbi viszonyba. Liszt már 1849-ben lelkesedett Genellinek a „Divina commedia"-hoz szerzett rajzaiért és

[1] Genelli B. 1798—1868; antik irányban dolgozó festő; 1858-ig Münchenben élt.

Danteszimfoniájához a festészetnek, Genelli művészetének közreműködését kívánta. Dante tisztelete közelebb hozta az Altenburgot és a festőművészt egymáshoz. Liszt és a hercegnő teljesen megértették Genelli művészetét s igyekeztek számára híveket toborozni. 1854 elején az anyagi gondokkal küzdő művésznek elküldtek egy cikket a „Weimarische Zeitung"-ból, mely festményeit előnyösen ismertette. Nem csodálkozhatunk, ha Genelli ily érdeklődés, ily megértés mellett többször kifejezte azt a kívánságát, hogy sok oly ismerősre szeretne találni, mint amilyen Liszt és a hercegnő. A hercegnő megrendelésekkel is támogatta Genellit. Mikor Preller 1855 február 8-án átadta a hercegnőnek Genelli „Európa elrablása" című művét, Genelli-ünnepélyt rendeztek az Altenburgon.[1] A hercegnő kívánságára, felszólítására Hoffmann ünnepelte Genellit egy verses köszöntő előadásával, melyben magasztalja az állhatatos művészt, ki minden keserű szükség dacára is megmarad meggyőződése mellett. Valóságos örömnap volt az Genellire, amikor a hercegnő őt az ünnepről értesítette s Hoffmann költeményét neki elküldte. Teljesen Liszt és a hercegnő felfogása és kívánsága szerint történt az is, hogy Károly Sándor 1858-ban Genellit Weimarba hívta s ezáltal az oly sokáig félreismert művészt anyagi gondoktól és a szükségtől megszabadította. Hoffman az ideálisan gondolkozó művészt, kinek jelszava „Bist du reich, so sei ein Mensch; bist du arm, so sei ein Mann" volt, nagyon tisztelte; csodálta benne a humán művészlelket s több művében adott ennek költői kifejezést.

Sohasem feledkezett meg Hoffman Károly Sándor nagyhercegről sem. A már említett költeményen kívül még több versben ünnepelte őt és őseit, kicsiny országát.[2] Nem egy tudományos munkáját is a nagyhercegnek ajánlotta.[3] Károly Sándor pedig örült e megemlékezésnek s többször kifejezte köszönetét e miatt Lisztnek, de Hoffmannak magának is.

[1] V. ö. Hoffmann: Mein Leben VI. k. 61. és 279. l. — La Mara: Glanzzeit der Weimarer Altenburg 62, 64, 65. szám.

[2] Ilyen pl. az 1855 április 2-án és az 1856 június 16-án Hollandiában írt költemény.

[3] Már 1854 augusztusában arra is gondolt Hoffmann, hogy kiadja Goethe és Károly Sándor levelezését. De ez egyelőre lehetetlennek bizonyult. 1863-ban adta ki Vogel Károly.

Alapjában véve jóindulattal volt a költő és tudós iránt; nagyra becsülte őt. Hoffmann erre vonatkozólag ezt írja 1855 május 25-én sógornéjának Boës Minnának Fallerslebenbe:[1] „Der Grossherzog ist mir sehr gewogen. Er nimmt grossen Anteil an mir und meinen literarischen Arbeiten. Nächstens werde ich mit Liszt zu ihm zur Soirée eingeladen werden, er hat es mir schon neulich ankündigen lassen . . . "

Néha ugyan meg-meg zavarta viszonyukat valami, különösen a későbbi években. De ez csak annak a hajszának volt a következménye, mely bizonyos weimari körökben Hoffmann ellen irányult. Mindjárt weimari letelepedése után meghasonlott Hoffmann az őt gyanusan fogadó udvari tanácsosokkal, ellenségei voltak ezek mind, kik aztán az udvarnál ellene dolgoztak. Az uralkodó előtt egyedül Liszt volt a támasza.

Weimar irodalmi és művészeti életében Hoffmann élénken vett részt; teljesen egyetértett Lisztnek azzal a törekvésével, mely Weimar emelésére irányult. Ezért tevékenyen közreműködött azoknál a vállalkozásoknál, melyekkel új életet akartak Weimarban ébreszteni. 1854-ben Weimarba jött a cseh erdő költői dicsőítője, Rank József[2] s megalapította ott a „Weimarisches Sonntagsblatt"-ot. A szerény és kedves Rank azáltal, hogy Weimarhoz és az új-német iskolához szított, megnyerte magának Liszt barátságát; szívesen látták és gyakran ünnepelték az Altenburgon.[3]

---

[1] L. Hoffmann: An meine Freunde: 88. szám.

[2] Rank József: 1816-ban szül. Friedrichstalban, Csehországban; meghalt 1895-ben Bécsben. Jogi tanulmányokat folytatott; majd az írói pályára lépett. Ügyes elbeszélőnek bizonyult 1842-ben „Aus dem Böhmerwald" c. gyűjteményével. 1854—59 közt Weimarban tartózkodott, ahonnan Nürnbergbe ment. Ott szerkesztője volt az „Allgemeine Zeitung"-nak is. 1861-ben a bécsi udvari színháznak igazgatója lett.

[3] Weimarban előadták Rank nehány drámáját is. 1855 május 13-án pl. a „Herzog von Athen" c. szomorújátékát. E mű alig talált visszhangra. Schorn Henriette, weimari udvarhölgy ezt írja 1855 junius 5-én testvérének, v. Stein Amaliának: Von Rank ist neulich ein Trauerspiel aufgeführt worden: Der Herzog von Athen — und ich Unglücksgeschöpf kam mit ihm und seiner Frau in dieselbe Loge. Das Ding wurde fast ausgepfiffen — und verdiente es! Mir schlugen alle Glieder — fünf Akte lang neben und mit dem Autor diese Qualen durchzumachen!" (L. A. v. Schorn: Zwei Menschenalter.

Jelentéktelen, de Weimarban kedvelt vasárnapi ujságát [1] 1854—59 közt liberális szellemben szerkesztette. Felvett benne cikkeket Liszttől és tanítványaitól is. Hogyan is tagadhatta volna meg Hoffmann e vállalatnak támogatását? 1855 március 21-én írja a költő régi kiadójának Rümpler Károlynak Hannoverbe: [2] „Es ist der Wunsch und der Wille des Grossherzogs, das geistige Leben Weimars zu heben, und ich halte es für meine Pflicht und Schuldigkeit, meines Teils eben darauf hinzuwirken. Eben darum unterstütze ich auch mit Beiträgen das hiesige „Weimarische Sonntagsblatt" von Josef Rank. Sie würden mich persönlich verbinden, wenn Sie einige Exemplare anbrächten. Wir müssen für Weimar ein derartiges Organ haben, denn alle Welt sieht auf uns und erwartet etwas von Weimar, das ja doch nicht ewig „die Stadt der Toten" bleiben kann". Sajnos, Hoffmann már 1855 júniusában szinte be akarta szüntetni közreműködését a lapnál Böhlau weimari szerkesztővel és kiadóval való összetűzése miatt. Mikor ugyanis június 9-én Rietschelre, a híres szobrászra a Liszt által rendezett ünnepélyen mondott köszöntőjét közzé akarta tenni a „Sonntagsblatt"-ban, Böhlau ezt nem engedte meg, mert attól tartott, hogy a költemény néhány éles helye megbotránkoztathatná a közönséget.[3] Így csak különlenyomatban terjeszthette Hoffmann azt, ami szívén feküdt. Ezentúl azonban a Sonntagsblattal szemben, melynek színvonalát amúgy sem becsülte valami nagyra, kevés érdeklődést tanusított. Egy pár xeniáján kivül alig jelent meg tőle valami benne.

Május 15-én jelent meg az előadásról a „Weimarische Zeitung"-ban egy cikk, mely Schornné ítéletével szemben Rank darabjának csak az előnyeit ismerteti: kiemeli a koncentraciót és a főszemélyek jellemzését. Az 1857—58. színházi idény alatt került Weimarban színre Rank „König Manfreds Kinder" c. szomorújátéka, szintoly kevés sikerrel, mint az első. Ugyanezen idény repertoárja mutatja fel „Heidenglück" c. mesejátékát is. Rankot színházi kudarcai elkedvetlenítették. Azonban a dráma iránti előszeretete szerencsétlen volt. Később újra az elbeszélő költészet terén működött.

[1] Weimarisches Sonntagsblatt: Zeitschrift für Unterhaltung, Literatur und Kunst. Geleitet unter Mitwirkung von K. Biedermann, O. Roquette, J. Sauppe, O. Schade, A. Schöll, M. Schuchardt von J. Rank Redakteur G. Böhlau.

[2] Hoffmann: An meine Freunde. 87. szám.

[3] V. ö. Hoffmann: Mein Leben. VI. k. (1855 jun. 12.)

Liszt születésnapját — október 22-ét — az Altenburgban mindig fényesen szokták megülni. Weimar összes művészeinek ünnepnapja volt ez. Liszt összes tanítványai és barátjai működtek közre, hogy az ünnepélyt minél fényesebbé, impozánsabbá tegyék. E születésnapi ünnepek közül különösen kettő lép előtérbe: az 1855. és az 1857. Mindkettőn Steinacker Gusztáv magyarországi német költő és író tollából származó, a mestert dicsőítő ünnepi játékot adtak elő Liszt tanítványai az Altenburgon. 1855 október 22-én a „Des Meisters Walten“ [1] című darab előadásával tisztelték meg a mestert. Ez ünnepi játék, melyet Liszt védencei Beethoven, Schubert, Chopin és Wagner műveiből vett zenebetétekkel láttak el és élőképekkel díszítettek, a lángész dicsőítése. Szemünk előtt elvonul Liszt egész életfolyása: a virtuóz élete, valamint a dirigens működése és a zeneszerző munkássága. Megemlékezik a szerző Wittgenstein hercegnőről is és a mesternek más művészek iránt tanusított támogatásáról. Az élet, a művészet, a dicsőség, a jövő, a humanitás, a zene, a költészet s a kritika géniusza, mind megjelennek és kifejezik a mesternek hódolatukat. Az élőképek között az első a magyar pusztai életet, a második Schubert „Ave Maria“-jának imádkozó szűzét, a harmadik a „Tannhäuser“ dalnokversenyét, a negyedik pedig Berlioz „La captive“ c. operájának görög hősnőjét ábrázolta. A darabot egy zárókép fejezte be, melyben Liszt szobrát a Mária hercegnőtől alakított öröm géniusza megkoszoruzta. Az előadásoknál mint géniuszok többnyire Liszt nőtanítványai működtek közre. Don-Lebrun, Sabinin, Wolf, Bleyel, Döllinger és Pohlné meg Ritterné. A színre alkalmazásról és rendezésről Genast Ede, a weimari színház öreg rendezője gondoskodott, s a képeket Preller Frigyes rendezte el festőiesen. A kisérő zenét Pohlné és Liszt tanítványai Walbrül, Pruckner, Bronsart adták elő.

Míg e darab Liszt művészetét és fellépését az új-német zenei irány érdekében magasztalta, Steinacker másik Liszt-ünnepi játéka a mester hű körét és kiséretét dicsőítette. Címe „Des Mei-

[1] Steinacker G.: Des Meisters Walten. Festspiel zu Liszts Geburtstagsfeier. Megjelent 1855-ben Weimarban G. Treumund álnév alatt.

sters Bannerschaft“ [1] és mint Steinacker mondja, „a jövendő művészet arcképének ünnepi csarnoka“ akar lenni. A kis művet, melyet inkább melodrámának lehet tartani, mint ünnepi játéknak, Grans Henrik udvari színész adta elő 1857 október 22-én az Altenburgon nagy társaság előtt. Az ünnepi játék elején megemlíti a szerző röviden Liszt műveit és szemlét tart a mester tanítványai és hívei során négy csoportban. Az első csoportban megemlékezik Steinacker Lisztnek Weimartól távol levő barátjairól, a másodikban nőtanítványairól; a harmadik csoportban felvonulnak szemeink előtt Liszt követői a kritika terén s végül a negyedikben az összes jelenlevő művésztársak hódolnak Liszt előtt: a weimari vonósnégyes, a weimari énekesek, Új-Weimar zeneszerzői és többi művészei. Az egészet egy epilógus fejezi be, melyben a hívek hűséget fogadnak vezérüknek.

A tárgyalt két ünnepi játék szerzője Steinacker Gusztáv, [2] evangelikus lelkész, 1854 óta családjával a nagyherceg vendégeként Weimarban élt. Mint földije Lisztnek, szorosan csatlakozott hozzá. Csakhamar összebarátkoztak s Steinacker remélte, hogy Liszt közvetítésével a nagyhercegtől lelkészi állást nyerhet valahol Weimar Eisenachban. Eddig nem volt sehol maradása liberalis érzülete miatt. Weimarban csakugyan sikerült neki állandó otthont szerezni a maga és családja számára. A nagyherceg kegyéből 1857-ben megnyerte a Weimarhoz közel fekvő Buttelstedt evangélikus lelkészi állását.

Liszttel és a weimari szellemi élettel ezután is állandóan

---

[1] Des Meisters Bannerschaft: Festgallerie von Zukunftskunst-Portraits zu F. Liszts Geburtagsfeier v. G. Treumund: Weimar 1857.

[2] Steinacker Gusztávra vonatkozólag (1809. Bécs — 1877. Buttelstedt) közelebbi adatokat találunk Szinnyei J. „Magyar írok élete és munkái“-ban XII. k. 1425. hasáb. Steinacker tudományos és költői tevékenységet fejtett ki. Költői tevékenységének fontos része fordítói munkássága. Számos magyar regényt és költeményt fordított le németre s ezáltal ismertette a magyar irodalmat a németeknél. V. ö. még: Turóczi- Trosztler József: A magyar reformkorszak német költője. Magyar Figyelő. 1912. IV. k. 382—391. l. E cikk Steinacker költészetének általános jellemzését adja, kimutatva ennek magyar voltát. — Steinackerék Weimarban Goethe „Gartenhaus“-ában laktak. A kertben a ház lakósai 1855 őszén kerti ünnepélyt rendeztek, mely azonban az éppen ott időző Roquettenél visszatetszésre talált. V. ö. Roquette: Mein Leben. II. k. 7. fej.

összeköttetésben maradt. Steinacker ugyanis Weimar történetének csodálóihoz tartozott. E csodálatából eredt az az ünnepi adománya, amelyet 1857 szeptember 3-ára ajánlott Weimarnak, Károly Ápost születésének századik évfordulójára. „Weimars Genius: eine Festgabe in Lebensbildern von G. Treumund zu der am 3. September 1857 stattfindenden hundertjährigen Geburtstagsfeier von Karl August" a címe ez ünnepi albumnak.[1] A mű alkalmi költeményeknek gyűjteményét tartalmazza, melyet Károly Ágost életrajza előz meg. Azt akarja megmutatni, hogyan működött Weimarban egy géniusz korai időktől fogva a jelenig. Ezt a géniuszt ápolni, működését előmozdítani Weimar feladata, kötelessége. Mutatja ezt a könyv mottója is, melyet Steinacker Dingelstedtnek a „Lohengrin" első weimari előadására írt prologusából vett:[2]

„Das, Weimar, sei Dein Amt und deine Sendung:
Dass du in treuem Dienst die Hände rührst,
Und deine Überlief'rung zur Vollendung
Den Schatz zu Tag, ans Ziel das Streben führst.
Vor andern werde Du der treue Hüter
Des deutschen Grals, bewahre seine Güter,
Und pflege in dem altem Heiligtume
Der Kunst geheimnisvolle Wunderblume!"

A gyűjteményben közölt költemények bizonyos csoportok szerint vannak elrendezve. Mindegyik csoport élén egy találó jelige áll. Az első csoportban oly költeményeket közöl Steinacker, melyek a weimari uralkodóházra vonatkoznak. A második csoport a vallás és egyház terén kitünt weimari személyiségekre írt verseket tartalmaz. A weimari tudományt — képviselőit és intézményeit — a harmadik sorozat dicsőíti. A negyedik csoport a weimari művészeté. Szemünk előtt vonulnak el e költeményekben a weimari művészet összes jelentékeny képviselői Bach Sebestyéntől kezdve. „Zukunftsmusik" felirat alatt négy költeményt közöl a szerkesztő e csoportban,

[1] Weimars Genius: J. F. A. Kuhnnál jelent meg Weimarban. — A gyűjtemény elején közölt előfizetők jegyzékében sok magyar mágnás és nemes családnak a nevét találjuk. Steinacker műve így hazánkban is ismeretes lehetett.

[2] A prológust 1850 augusztus 28-án mondta el az említett alkalomra Jaffé W. színész.

mely Lisztet mint művészt, karvezetőt és zeneszerzőt magasztalja. Az első ezek között a „Dem Sohne Ungarns“ címet viseli és nem egyéb, mint Vörösmarty „Liszt Ferenchez“ című ódájának Steinacker-féle fordítása. A második Liszthez intézett költemény, amint a címe „Dem Zauberer, der am Flügel webt“ mutatja, Lisztet, mint zongoraművészt ünnepli. Steinacker 1846 május 7-én írta, Liszt Pesti hangversenyének hatása alatt s e szavakkal fejezi be:

„Dein Spiel ist nicht mehr Spiel, ist heil'ge Wahrheit,
Uns ewig lebt, was Deine Hand gesungen.“

A következő költeményt „Dem Tondichter in neuen fremden Weisen“ ajánlotta a szerző és kiemeli benne Liszt jelentőségét, mint aki Schiller „An die Künstler“ című költeményének zenei értelmezését adta. Az utolsó költemény — „Feldherr der Chapelle“ címmel — Liszt e kijelentésén alapul „Wir sind Steuermänner, keine Ruderknechte!“ és mint a zenekar tábornokát mutatja őt be. A Rietschel-féle Goethe-Schiller-szobor apotheozisa és életrajzi adatok a költeményekben említett összes személyekről alkotják a könyv befejezését. „Weimars Genius“ elmés, szép gyűjtemény volt 1857 szeptember 3-ára; szerkesztőjének becsületére válik. A nagy évben a legegyszerűbb és legkedvesebb módon elevenítette fel Weimar barátaiban Weimar nagy multját. De emellett szerezhetett Weimarnak még új barátokat is.

Liszt és Steinacker, bár ez utóbbi Buttelstedtbe költözött, tovább folytatták és ápolták bizalmas barátságukat. Liszt minden nyáron többször is átrándult barátjával, Gottschalg orgonistával a vendégszerető buttelstedti papilakba. A három férfi gyönyörű órákat töltött együtt: orgonáltak és egyházi énekeket énekeltek,[1] melyeknek előadásában mindhárman mesterek voltak.

Liszt zenei működése és Weimarért folytatott törekvései sok művészt és írót vonzottak Weimarba. Mindazok a férfiak, kik a mester körül csoportosultak, a haladás hívei voltak. Becsülték, tisztelték a klasszikus szellemet, Weimar hagyomá-

[1] L. Gottschalg W. A.: Franz Liszt in Weimar und seine letzten Lebensjahre. (Kiadta C. A. René 1910.)

nyait, de meg voltak győződve másfelől arról, hogy csak az eleven művészet az igazi művészet. Követelték ezért a fejlődést, az életet a művészetben. E többnyire fiatal, lelkes emberek keblét szabadabb eszmék és gondolatok töltötték be; a copfot gyűlölték. Egy új Weimar tagjainak érezték magukat. Ellenségeskedésre találtak ezért mindenütt Ó-Weimar részéről, melyhez a filiszterek és az udvari tanácsosok nagy része tartozott. Ha volt is az új-weimariaknak — amint Liszt híveit nevezték — Wittgenstein hercegnő jósága és műérzéke folytán az Altenburgon helyük, ahol összejöhettek, ahol eszmecseréik által buzdítólag hathattak egymásra, ahol együvétartozásukat érezhették, ez mégsem elégíthette ki igényeiket. Az Altenburg nem hajthatta végre az új-weimariak szorosabb egyesülését, csak előkészíthette. S ez az egyesülés annál szükségesebb volt, minthogy Új-Weimar ellenfelei már régebben egyesültek volt zárt körökben.[1]

Hoffmann von Fallersleben adta meg az eszmét oly egyesület alapítására, mely Liszt összes barátait és híveit, kik a művészet haladásáért harcolni akartak, magában egyesítse. Ő, az örökké „vidám legény", rögtön mihelyt Weimarba érkezett és bejutott Liszt körébe, szükségét érezte egy művészi szövetkezésnek, mely egyesítse Weimarban a közös törekvéseket. Hoffmann barátai előtt kifejezte kívánságát és Pohl Richárd[2] tollat ragadott, hogy társait e kívánság keresztülvitelére felszólítsa. 1854 november 17-én közzé tett egy felhívást,[3] melyben a rokonérzelmű lelkeket a „Russischer Hof"-ba hívta meg a tervezett egyesülés megbeszélésére. Mindenki, aki Weimarban Liszthez szított, engedett a felhívásnak.[4] November 20-án és 27-én tartották meg első megbeszéléseiket. Sokat vitatkoztak az egyesülés feladatáról és a tervezett szövetkezet nevéről. Végre elhatározták, hogy egyesületet alapítanak, nem pedig

[1] Weimari egyesületek: „Erholung" célja a szórakozás volt; Stadthausgesellschaft; Mittwochsgesellschaft. V. ö. az I. fejezetet.

[2] Pohl R. zenekritikus; 1854-től Weimarban élt, ahol felesége hárfásnője volt a színháznak.

[3] V. ö. Kapp: Liszt 289. oldal.

[4] Az egyesület alapítását leírja Hoffmann: Mein Leben-ben és Cornelius: Tagebuchblatt. 1854—55.

akadémiát, amint azt némelyek javasolták. Cornelius azt az indítványt tette, hogy „Liszt-Club"-nak nevezzék el az új egyesületet. Hoffmann e helyett a „Neu-Weimar-Verein" elnevezést tartotta előnyösebbnek, mely tényleg jobban megfelelt az egyesület törekvéseinek. Cornelius vissza is vonta indítványát, annál is inkább, mivel erős ellenmondásra talált a tagoknál, kik körül sokan hízelgéssel vádolták őt. Többször említett naplójában a következőt írja erről: „Muss ich doch nur zu sehr fürchten, dass mein ganzes Verhältnis zu Liszt als eine leidige Schmarotzerei angesehen und verschrieen wird." Így Hoffmann elnevezésénél maradtak. A „Neu-Weimar-Verein"-nak — melybe egy ó-weimarit sem vettek fel, kivéve a művészeket — első tagjai lettek: Liszt és Hoffmann, Stör és Montag karmesterek, Singer, Cossmann, Wallbrül a színházi zenekar tagjai, Genast és néhány színésztársa, Bronsart, Pruckner, Cornelius Liszt tanítványai, Raff Joachim a zeneszerző, azonkívül az írók: Pohl, Rank, Schade és Preller Frigyes, a festő. Idővel még belépett a körbe Milde és Grans, Ritter Sándor, Thon Sixtus, Viala és Winterberger. Képviselve volt így az egyesületben a művészet minden ága valamint a tudomány is. A tagok száma különben az idő folyamán aszerint változott, ahogyan Liszt tanítványai, a weimari színészek és zenészek változtak. Az egyesület elnökének Lisztet, alelnökének Hoffmannt választották meg. Elhatározták, hogy hetenként egyszer összegyűlnek a „Stadthaus"-ban, mikor az újabb művészeti termékekről számolnak be egyes tagok. A munkaprogrammba bevettek még ezenkívül tudományos, költői és zenei előadásokat is. Az egyesületnek lapja is volt, a „Laterne", melyben a tagok kisebb-nagyobb, sikerült szellemi termékeit közölték. Feladata e lapnak az volt, hogy mint egy lámpás világítson be minden tag munkásságába és napfényre hozzon mindent, jó és rossz szellemi terméket egyaránt. Ennek megfelelően nem annyira komoly, mint inkább derült volt a színezete. Vezetésével Raff Joachimot,[1] Liszt pártfogoltját bízták meg. Az egyesület szabályzatát Hoffmann tizenkét disztichonba szedte. Hoffmann különben is a legélénkebb érdeklődést tanusította az egyesület iránt. A legtöbb ünnepély alkalmával találó

[1] Raffot Liszt tette szegény falusi tanítóból jelentékenyebb zeneszerzővé.

alkalmi költeményeket írt és adott elő. Már 1854 dec. 31-én az egyesületnek az Altenburgon tartott Szilvester estélyén, a tagokon költői szemlét tartott, melyben mindegyiknek gyenge oldalát élces módon jellemezte.[1] Hoffmann szolgáltatta az egyesület gazdagon díszített oklevele[2] számára a szükséges vezérköltemény, mely így hangzik[3]:

„Wie Winter und Sommer das Immergrün,
Soll trotz des Lebens sorgen und Mühn
Grün bleiben unser Geist und Herz,
Frisch und empfänglich für Freud und Schmerz.

Und wie der Wein froh macht die Welt
Und den Jugendschein dem Leben erhält,
So sollen wir immer gleichen dem Wein,
Und fröhlich machen und fröhlich sein.

Und wie die Eiche zum Himmel strebt,
Trotz allen Stürmen nicht wankt noch bebt,
So sollen wir frei und mutig im Leben
Nach allem Hohen und Schönen streben."

Az új-weimariak egyesületi dala is Hoffmann múzsájának terméke. 1855 július 2-án avatták fel e dalt, melyet Liszt zenésített meg és mely a tagokat a haladás, a fejlődés felé irányuló törekvésre buzdítja:

„Wir freuen uns am Alten
Was herrlich sich erweist,
Doch Neues zu gestalten
Treibt mächtig uns der Geist.
Ihr sollt uns Dank nicht zollen
Mit einem Lorbeerreis!
Nein, dass wir etwas wollen
Ist unser Ziel und Preis.

Das Stillstehn ist zu Ende
Die Rücksicht liegt im Grab,
Wir nehmen in die Hände
Getrost den Fortschrittsstab.
Was wir in Kunst und Leben
Als wahr und schön erkannt,
Das bleibet unser Streben
Bis an des Grabes Rand."

Az egyesület lelke Hoffmann volt; új, szabad törekvésre hívta mindig fel a tagokat. Ha csak kissé apadt a tagok közt az

[1] La Mara: Glanzzeit: 55. szám.

[2] A Neu-Weimar-Verein tagsági oklevelét Hoffmann von F. írja le önéletrajzában. Örökzöld-, szöllő- és tölgyfa-levelek díszítették az oklevél felső keretét, ahol Hoffmann költeménye állott. Azután egy üres hely következett az írás és az egyesület pecsétje számára. Alul egy kis keretben Weimar volt látható három toronnyal.

[3] Gerstenberg: Hoffmanns Ges. Werke 6. k. (Alkalmi költemények).

egyesület iránti érdeklődés, már is résen állott egy buzdító költeménnyel. Igy az 1855. év Szilveszter estélyén, amikor annak a gondolatának adott költői kifejezést, hogy egy ellenállhatatlan, legyőzhetetlen valami működjön, hasson a tagok szívében és hajtsa őket az egyesülethez.

Elképzelhetjük, mily feltünést keltett egy oly egyesület alapításának a híre, melybe ó-weimarinak nem volt szabad belépnie, Ó-Weimarban. Vakmerő kihívást láttak ebben az ó-weimari körök. Vérig sértve érezték magukat azonban akkor, mikor a Hoffmann által kissé merészen szerkesztett szabályzatot olvasták.[1] Az ó-weimariakat alapjában véve a szabadabb szellem háborította fel, mely az egyesületben uralkodott s melynek hatását az egyesület terjeszteni akarta. Ez késztette Ó-Weimart arra, hogy a fiatal egyesület ellen felvegye a harcot. Eleintén arra törekedtek, hogy az egyesület életét elfojtsák; midőn ez nem sikerült, lekicsinyelték és nevetségessé tették. Az udvari tanácsosok hidegen és elutasító módon viselkedtek; nekik nem tetszett az egyesület, mert ennek elvei sértették őket. De távolabb állók is, kik nem tartoztak egyik párthoz sem, inkább játéknak, mint komoly szükségnek tartották az egyesületet. Érdekesen képviseli ezt a nézetet a költői tevékenységet is kifejtő Schornné Stein Henriette, egyik testvéréhez, Stein Amaliához intézett levelében:[2]

„ . . . . Es gibt gar nichts Neues, als dass sich eine Menge Dichterlinge hier zusammenziehen. Hoffmann von Fallerslebens Aufnahme lässt manchen glauben, es könnte „Goethe und Schillers" hier gespielt werden; leider kommen sie selbst bald genug dahinter, dass, dem nicht so ist. Liszt mit seinem musikalischen Hofstaat — denn er hat doch immer an 20 ihm attaschierte Musiker hier, — Hoffmann von Fallersleben, der sich dem ganz anschliesst, Rank, der das armselige Sonntagsblättchen redigiert, aber ein harmloser, kindlicher Mensch ist, alles das und noch hiesige Künstler haben den „Neu-Weimar-Verein" gegründet und kommen jeden Montag Abend zusammen. Schriftliches, was da niedergelegt und vorgetragen wird, heisst die

[1] V. ö. Gerstenberg: Das nachklassische Weimar. X. fejezet.

[2] L. A. v. Schorn: Zwei Menschenalter; 1855 junius 3-án kelt levél. Schornné Stein Henriette felesége volt Schorn Lajosnak, a weimari műgyűjtemények igazgatójának. Költeményeket, falusi történetet és drámát irt. Az Altenburggal igen jó viszonyban állott. — Ujabban Bartels Adolf foglalkozik vele és műveivel; falusi történeteit ki is adta.

„Laterne“. . . . . Alt-Weimar ist sehr entrüstet über solche Anmassung — doch schadet die Gesellschaft Niemandem etwas, als hie und da einem der Ihrigen. Ich sage daher: leben und leben lassen . . . . .“

Az összes támadások és gúnyolódások nem is árthattak az egyesületnek. Reménnyel s bizalommal tekintettek a tagok az egyesület jövője elé. Hoffmann 1855 január 30-án ezt írja barátjának, Erk Lajcsnak:[1] „Unser Neu-Weimar-Verein ist im besten Zuge. Alt-Weimar stutzt und die Berliner werden die Achseln zucken. Schadt nichts.“ Sokat igérő kezdettel indult meg így az egyesület; friss szellem hatotta át a tagokat. A „Laterne“, melyhez Hoffmann, Raff és Cornelius a legszebb adalékokkal járultak hozzá, fényesen világított. Valahányszor nagy írok és művészek meglátogatták Weimart, bemutatta őket Liszt az egyesületnek. Mikor 1855 februárjában Berlioz Hector Weimarba érkezett, hogy műveit udvari hangversenyeken vezesse, először lépett fel az egyesület a nyilvánosság előtt. 1855 február 20-án rendeztek Berlioz tiszteletére ünnepi estélyt.[2] Ez ünnepélyen számos vendég is vett részt, így négy az új-német iskolához közel álló író: Griepenkerl,[3] Brendel, Engel és Stade. Hoffmann egy latin költeménnyel köszöntötte fel Berliozt és azonkívül egy francia beszédet is intézett hozzá. Liszt a jelenlevő Robespierre-költőt, Grieperkerl Róbertet üdvözölte beszédjében, mint Berlioz zenéjének előharcosát.

Berliozon kívül azonban még sok más költőt, művészt és tudóst üdvözöltek és ünnepeltek a Neu-Weimar-Vereinban, mely igazi művész-egyesület volt. Nagyra tartotta a haladást a kultura minden terén. Koch Miksa[4] a későbbi Wagner-egyletek

[1] L. An meine Freunde: 86. szám.

[2] V. ö. Weimarische Zeitung és Weimarisches Sonntagsblatt 1855 febr. 21-ki számait.

[3] Griepenkerl Róbert (1810—1868). Az Altenburg körével már 1854 tavaszán ismerkedett meg, amikor „Ideal und Welt“ című drámájának weimari előadásán jelen volt. Az új-német iskola hívei tisztelték őt, mint Berlioz előharcosát. (V. ö. „Ritter Berlioz in Braunschweig 1853“ című cikkét) és mint az opera reformjának követelőjét, (l. Der Kunstgenius der deutschen Literatur 1845; Die Oper der Gegenwart 1847). Az opera reformálására irányuló törekvéseivel még Wagner ismeretessé válása előtt lépett fel. Nézeteit szintén a görög tragédia tanulmányozásából merítette. — A francia forradalomból merítik tárgyukat „Robespierre“ (1851) és „Die Girondisten“. (1852) című drámái.

[4] V. ö. Max Koch: R. Wagner: II. k. „Liszt und Neu-Weimar“ c. fej-

előfutárának tartja. Nyugodtan elfogadhatjuk e nézetet, ha Wagner-en egy eszmét, az új zenei irány eszméjét értjük. A „Kunstwerk der Zukunft“ eszméjét ez egyesület, melynek első tiszteletbeli tagjai Berlioz, Bülow, Klindworth és Wagner voltak, mindig nagy odaadással képviselte és terjesztette.

A fiatal egyesületnek már korán kellett viharos időket átélnie.[1] Az említett Berlioz-ünnepélyt követő gyűlésen, február végén, vita keletkezett az egyesület jövendő működéséről. Az egyesület nagyobbrészt zenészekből és színészekből állott; ezek szorosan Liszthez és barátjához, Hoffmannhoz csatlakoztak. Néhány tag nem tudta magát e többségnek alávetni; egész más nézeteik voltak az egyesület feladatáról, mint e többségnek. Raff és Schade minden gyűlésen felszólaltak és zajongtak, mert féltek, hogy az egyesületi élet fel nem lendülhet, ha az elnökök összes intézkedéseire a tagok igent mondanak. Minthogy végre érezték, hogy panaszaikra a többbiek nem hallgatnak, kiléptek az egyletből. Schadeval való összetűzése miatt Pohl Richard is követte a kilépőket. Raff helyett a „Laterne“ szerkesztését Cornelius vállalta el. Az említett írók kilépésével azonban szembetünő kisebbségbe került az egyesületben az irodalmi rész; a zenészek uralkodtak benne ezentúl, akik különben is egységes nézeteket vallottak. Ha már ez magában nem volt igen üdvös az egyesületre nézve, még sokkal veszélyesebb volt az a körülmény, hogy a zenészek csak Lisztben látták fejüket és távol maradtak az egyesülettől, nem is törődtek vele, ha a mester nem volt Weimarban. Különösen 1856 nyarán volt igen észlelhető az egyesület iránti érdeklődés hiánya, mikor ugyanis Liszt az esztergomi székesegyház felszentelése alkalmával hosszabb ideig Magyarországon tartózkodott.[2] Az egész nyáron csak három nagyobb gyűlést tartottak. Csak október 21.-én, amikor Liszt ismét Weimarban volt, keletkezett az egyesületben újból élénkebb élet. E kétségbeejtő helyzetben Hoffmann volt az, aki buzgóságával az egyesületi élet folyását ismételten a helyes mederbe tudta terelni. Múzsáját állította az egyesület szolgálatába; gúnyos és tréfás költeményekkel igyekezett a tagokat a

[1] V. ö. Cornelius Briefe: 89. sz. Hoffmann: Mein Leben. VI. k. 66. ll. (1855 márc. 5.)

[2] 1856 augusztus 8.-tól október 1.-ig.

gyűlésekre csalogatni, bennük az egyleti tevékenység iránti érdeklődést felkelteni. E költemények legcsinosabbika a „Cellinchen und Violinchen“ című. Ezzel a színházi zenekar két művészét, Singert, a hegedüst és Cossmannt, a gordonkást a legbuzgóbb tagokká változtatta, akik pedig azelőtt kötelességeiket az egyesület iránt teljesen elhanyagolták.[1] Hoffmann a „Laterne“ szerkesztésében is buzgón közreműködött; sőt át is vette vezetését, valahányszor Cornelius távol volt. Hoffmann fáradhatatlan buzgalmának, önzetlen tevékenységének sikerült is nemsokára megfelelő élénk egyesületi életet kifejleszteni a Neu-Weimar-Verein-ban és most már remélni lehetett, hogy ez mindig jobban és erősebben fog kialakulni. Hoffmann maga az akkoriban Zürichben tartózkodó Lisztnek ezt írhatta 1856 december 6.-án:[2] „ . . . Der Verein macht sich. Es steht zu hoffen, dass er sich immer besser gestaltet, sobald nur erst ein Mittel ausfindig gemacht ist, wodurch alle Mitglieder zu gleicher Teilnahme angeregt werden“.

De Hoffmann reménye nem vált be. Buzgalma sem tarthatta az egyesületet állandóan mozgalmas életben. Már 1857 vége felé ismét panaszkodnia kell a gyűlések gyér látogatása miatt.[3] Csak a réginél maradt a dolog: a zenészek csak Liszttel érdeklődtek élénkebben az egyesület iránt. Habár 1857 folyamán néhány jelentékeny új tag lépett be az egyletbe: Milde, Lassen Ede[4] és Dingelstedt Ferenc, mégis csak csendesen és betegen tengődött az egyesületi élet. Élénkebbé csak akkor vált, mikor Liszt Weimart látogató író- vagy zenészvendégeket hozott magával a gyűlésekre. A weimari művész- és íróvilágban bizonyos meghasonlások és ellenségeskedések keletkeztek, miután Dingelstedtet intendánssá nevezték ki és ez a körülmény is csak

[1] „Cellinchen und Violinchen“ melodramatikus fantázia három csoportban. Gordonka elpanaszolja a hegedünek „vőlegénye“ hanyagságát, de a hegedűnek is, sajnos, ugyanezt kell tennie. Segítségül kérik a hangszerszellemek karát. Ez megjelenik a kártyázó Cossmann és Singer előtt; a gordonka elsírja szerelmét és gondját. Cossmann borzalommal hagyja el azután a kártyát és újból szorgalmasan dolgozik.

[2] Hoffmann: An meine Freunde: 93. szám.

[3] Mein Leben; V. ö. leírását a VI. k.-ben. (1857 dec.)

[4] Milde színész volt; Lassen Ede 1857-ben jött Weimarba, 1858-tól színházi karmester, majd Liszt utódja. Dingelstedt 1857-től intendáns volt.

gátlóan — még pedig igen-igen érzékeny módon — hathatott a „Neu-Weimar-Verein"-ra. Dingelstedt, aki az egyesületi tevékenység irodalmi oldalát nagyon emelhette volna, szinte sohasem látogatta a gyűléseket. Időnként az az akadály is zavarta az egylet életét, hogy a tagok erejét nagyszabású előadásokra való fárasztó előkészületek vették teljesen igénybe. Ilyen körülmények között semmi esetre sem folytathattak volna egyesületi munkásságot is. Különösen szomorú helyzet állt be ilyen okból 1859 elején, amikor Dingelstedt nagy színházi álarcos estély előkészítésével foglalkozott. Erről Hoffmann így értesíti Corneliust:[1] „ . . . . Der Neu-Weimar-Verein ist sehr in Verfall gekommen. Die Possen spielen uns einen argen Possen. Viele dabei mitwirkende Mitglieder sind nachher zu erschöpft und kommen nicht. Der grosse Mann (Dingelstedt) lässt sich gar nicht mehr blicken . . . . " Tengődött az egyesület továbbra is, bár 1859-ben megint szaporodott a tagok száma. Így beléptek ekkor: Genelli, Wislicenus, Hummel Károly festők és Köhler Reinhold könyvtáros. Csak egyszer tartottak még a tagok egy nagyobb jelentőséggel bíró összejövetelt, amikor Mária Paulowna 1859 junius 23.-án történt elhunytán fájdalmuknak adtak kifejezést. Érezték akkor mindnyájan, mily nagy veszteség érte Mária Paulowna halálával Weimart, de különösen a művészi világot. Az ünnepi gyűlésen Liszt mondta el Mária Paulowna felett az emlékbeszédet s háromszor adott e gondolatának ünnepélyesen kifejezést: „Mit dem heutigen Sarge ist Alt-Weimar begraben".[2] Új-Weimar meghatottsággal emlékezett meg Ó-Weimarról és jelentőségéről.[3]

Hoffmann 1860-ban elhagyta Weimart, nemsokára Liszt is eltávozott s követték őt tanítványai. A „Neu-Weimar-Verein" pedig elvesztette így első elnökeit és törzscsapatát. Még

[1] Hoffmann; An meine Freunde: 95. szám. „Possen" az álarcos estély előkészületeire vonatkozik.

[2] V. ö. Hoffmann: Mein Leben VI. k. (1859.-ik év emlékei közt.)

[3] Preller Lajos könyvtáros 1859-ben egy „Ein fürstliches Leben" című iratot tett közzé Weimarban, melyben Mária Paulowna életét mondja el s így itéli meg jellemét: „Sie war eine von jenen auserlesenen weiblichen Naturen, durch welche die göttliche Liebe von sich und von dem unergründlichen Reichtum ihres Wesens zu zeugen pflegt, welches zugleich die höchste Güte und die höchste Schönheit ist.

csak néhány évig állott fenn; természetesen egészen megváltozott külsővel. A zenészek eltávoztak volt Weimarból, helyüket a festők foglalták el; így történt ez az egyesületben is. 1863 november 3.-án ünnepelte az egyesület fennállásának tízéves évfordulóját. Ez alkalommal Dingelstedt elmondta a „Neu-Weimars-Gruss-"t, melyben a távol Rómában tartózkodó Lisztről, az egyesület alapítójáról emlékezett meg. De ez volt utolsó életjele is a „Neu-Weimar-Vereinnak", többé sehol sem találjuk említését.[1]

Szoros, szivélyes barátság kötötte Lisztet Hoffmannhoz, aki mindenkor támogatta a mester weimari törekvéseit. Viszont azonban Liszt nyújtotta Hoffmannak az egyedüli támaszt Weimarban. Hoffmann, mint már érintettem, meghasonlott a weimari udvari tanácsosokkal. Szabad szelleme és viselkedése nem tetszett nekik. S ő, akit a reakció, a rendőrség helyről-helyre kergetett hosszú éveken át, el volt keseredve és ellenszenvvel viseltetett minden iránt, ami az udvarok kedvére történt. Gyűlölte ezért a weimari „Hofrat"-okat is, kik nagyjából szintén a reakciónak voltak hívei. Megvető, sőt durva bánásmódban részesítette őket és ez ébresztette és fokozta bennük gyülölködésüket iránta.[2] Ez udvari körök igyekeztek [3] Hoffmann életét Weimarban megnehezíteni és elkeseríteni. Mindenféle vádakat hoztak fel ellene az udvarnál, különösen Károly Sándornál, csakhogy rázúdítsák a fejedelem haragját. Az 1857. szeptemberi ünnepélyre Hoffmann nem kapott semmiféle meghívást.[4] E kiméletlenség nagyon elkeserítette; nem vett részt

[1] Mellesleg még meg akarom itt említeni azt is, hogy 1854 elején Liszt tanítványai maguk közt alapítottak egyesületet, melyet „Murl—Verein-"nak neveztek. Célja pusztán a szórakozás volt. Tagjait „Murl"-nak (Mohren—Teufelskerle) hítták és mesterüket Lisztet „Padischahnak". — L. Liszts Briefe: 115. szám I. k. (Klindworthhoz 1854 junius 2.-án.)

[2] Erről Gottschalg is ír emlékiratában: „Hoffmann verstand es nicht, wie er mir gelegentlich sagte, die „Buckellage" einzunehmen, und diese gerade Haltung machte ihn bald an hoher Stelle missliebig. So wurde er nicht einmal offiziell zur Einweihung des Goethe—Schiller—Denkmals eingeladen."

[3] Részletesen tárgyalja ezt tanulmányomnak a „Goethestiftungról" szóló része.

[4] Némelyek szerint nem is bocsátottak ki hivatalos meghívót. Ha az így is van, akkor is illő lett volna a Weimarban tartózkodó Hoffmannt az ünnepély előkészítésébe belevonni.

az ünnepélyen és kigúnyolta a „Hof und Hofratsfest"-et néhány tréfás költeményében, melyeket „Weimars 3. und 4. September" cím alatt foglalt össze.[1] Ez a feszült viszony, mely Hoffmann és az udvari körök között megvolt, valamint az ellene irányuló izgatás, és elkeseredett hangulata e miatt volt bizonyára oka annak is, hogy még az 1859-ben tartott Schiller-ünnepélyen sem vett részt. Erre vonatkozólag azt írja 1859 november 5.-én Erk Lajosnak Berlinbe:[2] „So eben war Liszt bei mir. Er meinte, ich sollte mich doch auch beim Schillerfest beteiligen. Ich habe das bereits vor dreissig Jahren getan bis zu dem Augenblicke, wo ich Breslau verliess, und fühle mich jetzt in Weimar in gar keiner Schillerstimmung. Herr von Dingelstedt wird alles bestens besorgen . . . ."

Hoffmann helyzete Weimarban lassanként teljesen tarthatatlanná vált. Összeköttetése az udvarral 1857 óta megszünt. A kormány és a weimari tudomány emberei ellenséges indulattal viselkedtek iránta. A költő és tudós kikívánkozott abból a helyből, mely hosszú vándorlás, hosszú hányattatás után először nyújtott neki állandó tűzhelyet. Hoffmann e kívánságát Wittgenstein Mária hercegnőnek is kifejezte. Mária hercegnő pedig, miután 1859-ben Hohenlohe Konstantin herceghez ment férjhez, megemlékezett a költő kívánságáról s 1860-ban sógorának Hohenlohe Viktor ratibori hercegnek ajánlotta Hoffmannt, hogy alkalmazza corvey-i könyvtára könyvtárosának.[3] A herceg meg is hívta Hoffmannt ez állásra s az öregedő költő végre remélhette, hogy nyugodtan és zavartalanul áldozhatja élete hátralevő részét költői és tudományos munkásságának. Mennyire örült annak, hogy Weimart elhagyhatja, az 1860 március 11-én Boës Minnához intézett leveléből tűnik ki legjobban:[4] „Es ist

[1] L. Mein Leben VI. k. 224. l. A költeménysorozat mottója ez:

„Audi, vide, tace
Si vis vivere in pace!
Alles Machwerk kleiner Leute
Ist erbärmlich stets und kleinlich."

[2] L. „An meine Freunde" 95. szám.

[3] V. ö. Hoffmann: Mein Leben VI. k. 303. l.

[4] An meine Freunde: 97. szám. — Borries Frigyes Vilmos (1802—83) hannoveri miniszter; Hoffmann nagy ellensége.

mir lieb, dass ich endlich dies Residenzdorf, diesen Tummelplatz der hungrigen, kleinlichen Hofräte verlassen kann. Schon seit Jahren habe ich hier einsamer gelebt als irgendwo, und Herr von Borries hätte nicht nötig gehabt, mich in Bothfeld zu konfirmieren, er konnte mich nur hieher schicken . . .“

Midőn Hoffmann 1860 áprilisában Weimar elhagyására készült, az Altenburgon és a „Neu-Weimar-Verein“-ban búcsúünnepélyt rendeztek. Az egyesülettől a Dank- und Abschiedsspruch zur Abschiedsfeier im „Neu-Weimar-Verein“ című költeményével búcsúzott el.[1] Liszttől való válása nagyon nehezére esett. Naplójába ez időről a következő mondatokat jegyezte be:[2] „Der Abschied von allen den lieben Freunden und Bekannten ging mir sehr nahe, von niemandem mehr als von Liszt, denn es schien mir ein Abschied auf Nimmerwiedersehen. Was auch ich ihm aus vollem Herzen sagen konnte, sagte er mir im letzten Augenblicke unseres Scheidens.“ Liszt ugyanis barátját, aki olyannyira szívéhez nőtt az idő folyamán, e szavakkal bocsátotta el:[3] „Die schönsten Stunden, die ich hier verlebt, habe ich mit Dir zu verdanken!“.

Nem csodálkozhatunk azon, hogy az örökké énekes kedvű Hoffmann Lisztet zeneszerzésre is indította. Oly víg, igazi lirikus természet, mint Hoffmann okvetlenül kellett hogy hasson Lisztre, a lirikusra. S a mester Hoffmann nem egy dalának adott dallamot. Igy zenésítette meg Liszt, — hogy csak a legfontosabbat említsem, — barátja következő dalait: Lass mich ruhn, Wie singt die Lerche so schön, In Liebeslust, Ich scheide. 1859-ben pedig egy közös ünnepi művet alkottak Laukhard weimari iskolatanácsos kívánságára. Hoffmann a május 27-én Weimarban tartott X. általános tanítógyűlésre egy ünnepi-kantátét írt, melyet Liszt zenéjével az ünnep napján előadtak.[4] Liszt és Hoffmann Weimarból való távozásuk után is érintkeztek egymással. Ez érintkezés nyomai fennmaradtak levelezésükben.

Az Altenburgot időnként látogató számos vendég között,

---

[1] Ges. Werke. VI. k. 188. l.

[2] Hoffmann: Mein Leben VI. k. 303. oldal.

[3] V. ö. Hoffmann v. Fallersleben: Mein Leben VI. k. f. e. h.

[4] H. v. F: Ges. Werke: VI. k. 174 l. Mein Leben VI. k. 253 l.

minket e lapokon leginkább a költők és írók érdekelnek. Ezek közül nem egy került véletlenül ebbe a körbe. Az ott talált magasfokú szellemi élettől el volt ragadtatva, el volt bűvölve s forró vágy hajtotta őt ismételten a nagy műveltségű társaságba; és ha nem tudta e vágyát kielégíteni, legalább költőileg igyekezett az Altenburgot a maga közelébe varázsolni. Mindkét részről a legkülönfélébb serkentő eszméket adták egymásnak, melyek egyfelől az egyesek munkásságát mozdították elő, másfelől gyakran Weimar szellemi életének kialakítására hatottak. — Az Altenburgnak ezen költő-vendégei között, kiknek Weimartól távol volt állandó lakhelyük, messze kimagaslanak a többiek közül Meissner, Roquette és Hebbel.[1] Lássuk a következőkben közelebbről, minő volt viszonyuk Weimarhoz és Liszt köréhez.

1856 június elején jött először az Altenburgra Meissner Alfréd,[2] ki már régen azelőtt rajongott az önzetlenül a művészek érdekében fellépő Lisztért és a „Zukunftsmusik"-ért. A tisztelet, amelyet Liszttel és a hercegnővel szemben tanusított, még fokozódott, amikor látta, hogy az Altenburgon minden derék művész alkotása otthonra talál. E tisztelet szerető odaadássá lett az Altenburg köre iránt, amikor azt találta, hogy ott saját műveit is olvassák és értik. Ezentúl gyakran betért a weimari Altenburgba, ha szokásos kóburgi nyári tartózkodására utazott. Mindenkor szivélyesen fogadták; mindig új meg új ösztönzést nyert az Altenburg lakóitól s minden alkalommal újabb költői alkotásra serkentették az ott töltött órák. Közte és a hercegnő közt kedves, bizalmas viszony fejlődött ki: találkoztak művészeti nézeteikben és Liszt szerzeményei csodálatában. Bizonyítják ezt Meissnernek a hercegnőhöz intézett levelei.[3] Állandó tartózkodási helyén, Prágában, buzgó tevékenységet

[1] Az Altenburggal összeköttetésben volt még Stahr Adolf és Lewald Fanny is, de ez összeköttetés oly szorosan összefügg a Goethestiftungért folytatott törekvésükkel, hogy el nem választható tárgyalása a Goethestiftung tárgyalásától. Ezért tanulmányom erre vonatkozó részében foglalkoztam velük.

[2] Meissner A. szül. 1822 okt. 15-én Teplitz-ben, megh. 1885 máj. 29. Bregenzben. Bővebbet R. Fürst: Meissners Leben und Schriften c. művében (Stuttgart 1894) és az A. D. B., Wurzbach és Brümmer megfelelő cikkeiben.

[3] La Mara: Glanzzeit der Weimarer Altenburg c. gyűjteményében kiadva.

fejtett ki Meissner Liszt művészete érdekében. Örömmel üdvözölte a mestert, valahányszor az hangverseny vezetése céljából Prágába jött. Lelkesedéssel írja le leveleiben a hercegnőnek Liszt minden prágai diadalát, melyet ez akár mint zeneszerző, akár mint karvezető aratott. De felemelő módon hatott rá Liszt minden egyéb diadala is. Amikor az esztergomi mise nagy sikeréről hallott, a következőt írta 1856 szeptember 16-án a hercegnőnek:[1] „Wir sehen in diesen Tagen das Grosse und Schöne einen verzweifelten Kampf mit dem Gewöhnlichen und Bornierten kämpfen, sehen nur das Gewöhnliche und Triviale verstanden und sind fast versucht das Banale für das Ideale des Zeitalters zu halten. Es ermutigt, belebt, ein höheres Streben zum Triumph gelangen zu sehen." Meissner Wagnert csak Beethoven közvetítőjének tartotta, Lisztet pedig a nagy zenész egyenes utódjának és folytatójának. Csodálta is Liszt önzetlen fellépését Wagner érdekében. „Wann und wo tat je ein Mensch für einen andern so viel und dieses Viel so edel, wie Liszt für Wagner?" igy kiált fel Wittgenstein hercegnőhöz intézett egyik levelében.[2]

Meissner említett 1856. weimari tartózkodása a „Prätendent von York"[3] c. szomorújátékának weimari előadásával volt kapcsolatban. 1856 január 27-én került színre e mű és igen nagy sikert aratott. Egész Weimar nem tudott eléggé eltelni dicséretével. A „Weimarische Zeitung" kritikusa azt írta a darabról, hogy ez „ein Vorläufer zur Wiederkehr einer klassischen Epoche unseres Dramas." Meissner ilyen körülmények között illőnek találta, hogy sikerének helyét meglátogassa. Midőn így 1856 júniusában Weimarban tartózkodott, minden oldalról tiszteletet tanusítottak vele szemben és a nagyhercegnek is bemutatták. Az udvar becsülése, Ó-Weimar tisztelete azonban nem tehetett rá nagy benyomást, nem ébreszthetett benne vonzalmat Weimar iránt. Őt a friss, az új élet vonzotta: s ez Weimarban szerinte csak az Altenburgon pezsgett. Ez az Altenburg volt neki Weimar összessége. S mily gyönyörüen nevezi el! „Modernes Montsalvat" és „meine Poesieinsel, die mir

[1] V. ö. 114. szám. u. o.

[2] L. Glanzzeit: 139. szám (1857 okt. 23.)

[3] Csak 1858-ban jelent meg nyomtatásban.

trübe Gedanken vertreibt," e nevekkel illeti néhányszor. Fenségesen állanak előtte az Altenburg főalakjai is. Mély érzéssel jellemzi őket 1859 májusában, amikor a „Residenzdorf Weimar" mellett elutazva a körükben töltött boldog órákra gondol:[1]

„Dort schafft der Beethoven unserer Zeit, dort wohnt die edelste und verständnisvollste der Frauen und ein zweites Frauenbild, ideal wie Dantes Beatrice! Du darfst nicht hin, denn jämmerlich lebt sich's unter Menschen weiter, nachdem man unter Genien war — dennoch warst du dort, sei ewig glücklich, dass du dort warst!"

Milyen érzékenyen és fájdalmasan érintette őt, amikor 1860-ban megtudta, hogy az Altenburg, melyet mindig glória fényében látott maga előtt, el fogja veszteni oly annyira dicsőitett szellemi életét. Úgy látta, hogy Lisztnek és a hercegnőnek távozásával Weimar Gera és Meiningen színvonalára sűlyed le. Oly elhagyatottnak, oly szegénynek képzelte Weimart az altenburgi élet nélkül, hogy attól tartott, hogy a színház előtt álló férfiak is elvonulnának, ha nem volnának bronzból.[2] „Oder wird Goethehaus und Fürstengruft Menschen hinziehen?" kiált fel egyik levelében. „Ich war monatelang in Weimar und habe weder das eine noch das andre gesehen. Gebeinhäuser können mich nicht interessieren — nur lebendige Menschen oder lebendige Werke."

Meissner részletesen értesítette mindig az Altenburgot irodalmi munkásságáról. S onnan viszont nem egy jó tanáccsal szolgáltak neki művei kidolgozását illetőleg. Bátran bocsáthatta Meissner műveit weimari barátjai bírálatára, nyugodtan nézhetett szembe ezek kirtikájának. Hisz az Altenburgon nemcsak művei értelmes olvasóira, hanem költészete lelkes híveire és terjesztőire is talált. Meissner „Ziska" című eposza annyira fellelkesítette Wittgenstein hercegnőt, hogy felkérte Liszt barátját, Rubinstein Antalt, egy Meissner eposza cselekményén alapuló husszitaopera szerzésére. Az opera szövegének megírása végett magához Meissnerhez fordúlt a hercegnő, kérve a költőt, hogy vállalja el eposza átdolgozását operává. A hercegnő egyszersmind elküldött Meissnernek egy vázlatot is, melyben az opera cselekvényének körvonalait részletesebben

[1] L. Glanzzeit: 219. szám.
[2] L. Glanzzeit: 247. szám.

megrajzolta s amelyben az eposzszal szemben több szép új mozzanatot vezetett be. Meissner meg is igérte az operaszöveg megírását. De minthogy akkor épen „Sansara“ című regényén dolgozott, nem foghatott azonnal hozzá a munkához. Késlekedéséért még 1857 október 27-én is bocsánatot kér a hercegnőtől, nagy elfoglaltságára hivatkozva. Később mindinkább elvesztette kedvét az operaszöveg megírásához és végre is kidolgozatlanúl félbenhagyta e tervet. Említett „Sansara“ c. regényét — mely 1857 és 1858 között jelent meg négy kötetben — ellenben Lisztnek ajánlotta. Ez ajánlás a mű gyors terjedése javára szolgált, mert már 1858 végén egy új, kissé változtatott kiadásra gondolhatott a szerző.

Meissner költeményei között találunk olyat is, mely az Altenburg lakóira vonatkozik.[1] 1858 február 8-án ünnepelték Liszt és a hercegnő frigykötésüknek tizedik évfordulóját. Ez alkalomra egy három versszakos költeményt írt Meissner. Ebben arra a láncszerű karperecre emlékeztette a hercegnőt, melyet neki (t. i. a hercegnőnek) Liszt frigyük elején ajándékozott. Rámutat a költő e költeményében arra is, hogy mindketten láncokat törtek, olvasztottak össze. A hercegnő karján levő karperec szimboluma a láncok széttörésének. Magasztalja végül Lisztet és a hercegnőt, mint a láncok egyesített és egyesült legyőzőjét. Wittgenstein Mária hercegnőt is ünnepli egyik, 1858 február 18-ára írt versében, mint ideális nőt, mint teljesen költői teremtést. 1858 márciusában és áprilisében erősen foglalkoztatta Meissnert egy költemény terve, melyet 1858-i januári és februári weimari tartózkodása idején beszéltek meg az Altenburgon. Lisztnek akarta e költeményt ajánlani és benne az Altenburgot allegorikusan dicsőíteni. De a költemény örökké terv maradt.

A költőt, ki leírhatatlan odaadással ragaszkodott az Altenburghoz, különösen a hercegnő igyekezett tartósan Weimarhoz kötni. Mikor Meissner 1857 november 7-én Drezdába ment Liszt Danteszimfóniájának meghallgatására, meglátogatta az akkor szintén Drezdában Krokov grófnénál tartózkodó hercegnőt. E látogatás folyamán ezt mondta neki a hercegnő: „Kommen Sie nach Weimar! Es wird sich eine Stelle für Sie

[1] L. Glanzzeit: 153. és 154. szám.

finden!“ [1] Nagy örömmel fogadta Meissner e kijelentést, mely kilátásba helyezte neki, hogy „imádott szellemei, élő ideáljai“ közelébe kerülhet esetleg. Azonban hosszabb megfontolás után elkedvetlenítette őt az a meggyőződés, hogy egész természete, gondolkozásmódja folytán nem felelhet meg semmiféle állásban a nagyhercegi szolgálat követelményeinek. Megjelent ugyan 1858 januárjában Weimarban s ott is maradt február végéig, de barátjaitól remélt alkalmazásából nem lett semmi. — E weimari tartózkodása alkalmával ünnepelte őt a hercegnő kívánságára Hoffmann január 28-án egy szép költeménnyel, melyben Meissner nagyapjáról is megemlékezik. Mint Meissner Gottlieb szerencsés unokáját dicsőiti őt a költő, mikor verses üdvözletében [2] ezt írja:

„Und hat dein Grossvater Skizzen gemacht,
So hast du Gemälde zu Stande gebracht.“

1858 végén egy új drámáját fejezte be Meissner, mely a „Memoiren“címet viseli. Nagyon szerette volna, hogy művét Weimarban előadják. A hercegnőhöz fordult ezért 1859 febr. 12-én azzal a kéréssel, ajánlja Dingelstedtnek, a weimari intendánsnak, hogy hozza színre művét. Megfelelt-e a hercegnő Meissner e kívánságának vagy nem, azt nem lehet eldönteni. Nem igen tehetjük fel, hogy a hercegnő közbenjárt volna Meissner műve érdekében, mert Liszt és Dingelstedt közt ez időben igen feszült volt a viszony. 1860 március 6-án azonban értesíti Meissner a hercegnőt [3] hogy Dingelstedt „Memoiren“ című darabját, melyet neki megtekintés végett beküldött, visszaküldte e megjegyzéssel: „Sie haben sich auf das Gebiet des französischen Intriguenstückes begeben, wohin Ihnen der deutsche Theaterdirektor nicht folgen kann“. Ez értesítés, mely egy eredménytelenül végződött színházi ügyről szól, utolsó jelentékenyebb nyoma Meissner és az Altenburg kölcsönös érintkezésének.

Az Altenburg jelentőségét és fényét emeli az a körülmény, hogy nemcsak a „Zukunftsmusik“ barátjainak nyújtott támaszt

[1] Glanzzeit: 142. szám. (1867 november 13.)
[2] L. Gelegenheitsgedichte von Hoffmann v. F. a „Ges. Werke.“ 6. k.-ben.
[3] L. Glanzzeit: 247. szám.

és találkozóhelyet, hanem tárva, nyitva volt ez irány ellenségei előtt is. Becsülték ott az ellenfeleket is, hacsak igazi művészi érzést hoztak magukkal. Ösztönözhettek, adhattak eszmét ők is, s nyerhettek maguk is buzdítást, serkentést; szabadon járulhattak ott hozzá a művészeti élet emelésére. A magas színvonalú szellemi élet, mely ott honolt, az igazi műveltség, mely általános volt az Altenburg embereinél, a szeretetreméltó bánásmód, melyben minden vendége részesült, odavonzotta nem egy ellenfelét az új zenei iránynak, aki ha nem is a „Zukunftsmusik" hive, de az Altenburg hű barátja lett. Azok között a költők és művészek között, kikről ismeretes, hogy elítélték az új-német irányt és mégis érintkeztek az Altenburggal, Roquette Ottó, egy francia emigránscsalád ivadéka,[1] volt mint ember és mint költő is legszorosabb összeköttetésben az Altenburg körével. 1855 pünkösdjén szünidei kirándulást tett Roquette Weimarba s ekkor lépett az Altenburggal közelebbi érintkezésbe. Roquette ugyanis 1853 óta Drezdában a Blochmann-féle intézet tanára volt évi 250 tallér fizetéssel. Ez az állás terhes és alkalmatlan volt rá nézve; épen ezért jobb alkalmazás után nézett. Levélben fordult a weimari intéző körökhöz és egy ottani üresedésben levő könyvtárosi helyre pályázott 1854-ben. Ez állás már be volt töltve, amikor Roquette kérése Weimarba érkezett. Mindazonáltal meghívta őt a nagyherceg, hogy meglátogassa Weimart. E meghívásnak egyelőre nagy hivatalos elfoglaltsága miatt nem engedhetett, úgy hogy csak később 1855 júniusában rándulhatott át rövid időre Weimarba. Weimarban szíves fogadtatásban részesült s ő maga is e tekintetben teljesen meg volt elégedve. Hoffmann von Fallersleben megtetszett neki, mint jó társalgó és kedélyes „Originalfigur". A művészet iránt gazdag tehetséggel megáldott Genast család lekötötte figyelmét. Leginkább érdekelte azonban Preller Frigyes, a festő, és vendégszerető, kedves háza. Károly Sándor nagyherceg szintén kegyesen fogadta és igyekezett őt Weimarhoz kötni. Kíván-

[1] Roquette O. 1824 április 19.-én Krotoschinban szül. — 1896 március 18-án halt meg mint a darmstadti technikum irodalomtörténet-tanára. Rá vonatkozólag L. Roquette O.: 70 Jahre. Geschichte meines Lebens 2. k. Stuttgart 1894. Különösen a II. k. 5. fej. Roquette különösen 1851-ben megjelent Waldmeisters Brautfahrt c. műve által lett ismeretessé.

ságára meglátogatta Roquette néhány napig a Wartburgot is, ahol Arnswald várkapitány Károly Sándor ajánlására a legbarátságosabban fogadta. Arnswald és az akkoriban a Wartburgon tartózkodó Schwind Mór társaságában gyönyörü napokat töltött ott.

Ami Roquettere Weimarban a legmélyebb hatást gyakorolta, az az Altenburg volt. Elbájolóan hatott rá fénye és szelleme. „Die Altenburg umschloss ein geistreich bewegtes Leben, eine kleine Hofhaltung, fröhlich unbefangener als es der grossherzogliche Hof sich gestatten durfte. Durch diesen Kreis schritt ich zuerst nur flüchtig, doch mit dem Versprechen baldiger Wiederkehr, sogar eines längeren Besuches“ írja önéletrajzában.[1] Az Altenburg köre is megszerette a költőt és e körből is indultak ki oly törekvések, melyek tervezett weimari letelepedésének előkészítésére irányultak. Károly Sándor ugyanis örömmel ragadta meg az alkalmat, hogy az önként Weimarba kívánkozó Roquettet megnyerje magának és székhelye irodalmi életének. Liszt közvetítésével ismételten tárgyalni kezdett Roquette-tel, hogy Weimarba meghívja és ott alkalmazza valami megfelelő állásban. Maga Roquette így említi e weimari törekvéseket említett önéletrajzában:[2] „Es hatten sich, wie ich auf der Altenburg erfahren, bereits Aussichten eröffnet, mich dauernd an Weimar zu binden, Aussichten, welche später immer wieder hervortraten, mir aber im Verlauf der Zeit nicht mehr so einladend erschienen als in jenen Tagen . . . .“

Roquette Weimarban való letelepedésére sohasem került a sor. Weimarban kívánták ugyan jövetelét, de csak nagyon keveset nyújthattak neki ennek fejében; anyagiakból még azt a drezdai 250 tallért sem. Ily körülmények közt jobbnak találta Weimarban le sem telepedni. De a dolog anyagi oldalának megfontolásán kívül, még más is késztette Roquettet arra, hogy lemondjon az állandó weimari tartózkodásról. Erre vonatkozólag szintén önéletrajzában találunk felvilágosítást, még pedig azon a helyen, ahol az 1856 márciusában tett weimari látogatásáról szól. Azt írja itt:[3] „Auch bei diesem Besuche wurde die

[1] L. 70 Jahre: II. k. 5. fejezet.
[2] V. ö. U. o.
[3] L. 70 Jahre: II. k. 8. fejezetében.

Möglichkeit, mich dauernd in Weimar zu fesseln wieder ins Auge gefasst! Aber man konnte nicht einmal soviel gewähren, wie viel mein Dresdener Schulgehalt ausmachte . . . Auch gab es in Weimar einige Verhältnisse, die mir nicht behagten und in welche ich mich nicht wollte verflechten lassen . . . "

Roquette másodszor 1855 őszén látogatta meg Weimart és pedig leginkább egyik műve érdekében. Ugyanaz év nyarán fejezte be „Jakob von Artevelde"[1] c. történelmi szomorújátékát és szerette volna ezt Weimarban színre hozatni. Átnyújtotta ezért látogatása alkalmával darabját áttekintés és megítélés végett Beaulieu-Marconnay weimari intendánsnak, kivel már első látogatásakor barátságos viszonyba került s kitől már akkor is buzdítást nyert további alkotásra. Beaulieu gyorsan akarta elintézni Roquette kívánságát és felolvastatta a szomorújátékot bizalmas emberei előtt Genast Ede rendezőnél. A felolvasáson részt vettek az érdekeltek hozzátartozói is s így a mű csakhamar meglehetősen nagy kör előtt vált ismeretessé. Maga Liszt is megjelent és Roquette azt írja róla „er hielt mit merkwürdiger Unverdrossenheit bis zu Ende aus". Beaulieu meg volt elégedve Roquette művével, melynek különösen technikája tetszett neki, és megigérte a költőnek, hogy színre fogja hozni. A „Jacob von Artevelde" színre is került Beaulieu igéretének megfelelően 1856 március 25-én a szerző jelenlétében, igen nagy sikerrel.[2]

Roquettenek 1856 márciusában lefolyt weimari tartózkodása alkalmával ismerősei nagyon kérték, hogy olvassa fel előttük a „Reineke Fuchs" c. ünnepi „Schönbartspiel"-jét.[3] Roquette megfelelt az általános kívánságnak s Beaulieunél, Prellernél és az Altenburgon fel is olvasta művét intim társaságok előtt. Ugyanebben az évben, június 7.-én került színre Weimarban

[1] A mű csak 1856-ban jelent meg.

[2] Grans és Genast színészek kitűnő játékának köszönhette a mű sikerét; a közönség a lámpák elé hívta Roquettet. A „Weimarische Zeitungban" Genast Vilmos, a színész fia, ki szintén költő volt, kritikát tett közzé, melyben különösen a darab hiányaira mutatott rá élesen. Roquette Genast útmutatásai szerint átdolgozta művét; de az új alakban nem került színre. L. 70. Jahre II. k. 8. fejezet.

[3] Álarcosjáték: megjelent a „Dramatische Dichtungen" II. k.-ben 1867—77.

„Rudolf von Habsburg oder die Sterner“ [1] c. történeti színműve is. Beaulieu meghívta a költőt az előadásra, de Roquette ez időben Berlinben volt és így a Drezdába küldött meghívást csak Drezdába való visszaérkezése után kapván meg, nem teljesíthette Beaulieu kívánságát.[2]

Érdekes, hogy Roquette, a Liszt-féle zenei irány ellenfele, írta Liszt egyik zeneszerzeményéhez a szöveget. Károly Sándor nagyhercegnek forró kívánsága volt, hogy a Wartburg egykori őrgrófnőjének, szent Erzsébetnek életét művészeti alakításban magasztalják. Kívánságát kifejezte barátjának, Lisztnek is s a mester ajánlkozott egy szent Erzsébetről szóló oratorium szerzésére. Liszt az oratorium szövege szerkesztésére megfelelő írót keresve, választása a hercegnő tanácsára Roquettere esett. Midőn Roquette 1855 őszén az Altenburgra jött, Wittgenstein hercegnő rögtön elbeszélte neki a nagyherceg és Liszt tervét és igyekezett őt Liszt kívánságának megnyerni. Roquette eleinte kétségeinek adott kifejezést és vonakodott határozott igéretet tenni. Végre azonban, amikor Wittgenstein hercegnő, Mária hercegnő és Liszt egyesülten ostromolták kérésükkel, hogy vállalja el az oratorium szövegének írását, rá kellett állnia. Rögtön meg is beszélték azután a mű tervét, mely szerint Roquettenek Schwind Mór freskóihoz kellett magát a szöveg szerkesztésénél tartania. Megbeszélés közben különböző ellentétek merültek fel a felfogásban, melyeket mindkét részről, amennyire csak lehetett, áthidalni, elsimítani igyekeztek. „Musste ich gleich einiges Ungarische, was Liszt dem geborenen Ungarn, sehr am Herzen lag, zugestehen, so setzte ich in der Hauptsache doch meine Ansicht durch“ írja Roquette egyik helyen.[3] Ezt az állítását csak bizonyos megszorítással lehet elfogadni. A szöveg írásához szükséges előmunkálatokat a hercegnő maga végezte, amint az világosan kitünik Roquettenek hozzá és Lisztnek intézett leveleiből.[4] A hercegnő, aki a katholikus egyház irodalmában igen jártas volt, egybeállította számára a Szent-

[1] Megjelent 1856. V. ö. 70 Jahre II. k. 9. fejezet.

[2] V. ö. u. o.

[3] L. 70 Jahre: II. k. 7. fejezet.

[4] V. ö. Briefe an Liszt II. k. 38., 39., 114. szám és Glanzzeit: 185. és 192. szám.

Erzsébet-legenda irodalmát s ő szerezte meg a költőnek a munkához szükséges forrásokat is. Roquette a szöveg kialakításánál főforrásul Montalembert[1] francia írónak Szent-Erzsébetről írt művét használta. Az e könyvhöz csatolt himnuszokból merítette a költő az oratorium szövegébe belefoglalt latin verseket.

Roquette weimari látogatása után csakhamar hozzáfogott az elvállalt szöveg írásához és 1856 április 14.-én elküldhette az Altenburgba az oratorium első részének első számait. Nagyon fontosnak tartotta azt, hogy a hercegnő ízlésének lehetőleg eleget tegyen. Arra törekedett azért, hogy a mű alakja ne legyen operaszerű, hogy egyházias legyen és a szöveg verseit zengzetesen alakítsa A szövegnek az a része, mely Schwind harmadik képe alapján készült volna, igen nagy nehézséget okozott a költőnek. Benne kellett volna rajzolni a beteggel történt csodát, a csodás gyógyítást, melyet Erzsébet visz végbe. Roquette azt tanácsolta Lisztnek és a hercegnőnek, hogy hagyják ki ezt a jelenetet. Lehetségesnek tartotta ezt a kihagyást annál is inkább, minthogy azt vélte, hogy az irgalmasság motivuma már érintve van a rózsacsoda jelenetében. Liszt elfogadta a tanácsot és így e jelenet ki is maradt a szövegből.[2]

A befejező kart Roquette először latin himnuszokból összeállított misének alakította. De ez a befejezés tartalmánál fogva nem felelt meg Liszt és a hercegnő kívánságának. Roquette erre a zárókar megszerkesztését a zeneszerző szükségletére és ízlésére bízta. Tanácsot adott Lisztnek arra vonatkozólag, hogyan lehet a Montalembert gyűjteményéből merített himnuszokkal a befejező kart tetszés szerint átalakítani. Késznek nyilatkozott Roquette arra is, hogy egészen új kart alkosson akár latin himnuszok összeállításából, akár megfelelő német versek megírása által. Roquettenek különben nem kellett sietnie a munkával, mivel Liszt más tervekkel lévén elfoglalva, egyhamar nem foghatott hozzá a „Szent-Erzsébet oratorium“ zenéjének szerzéséhez. Csak 1858 júniusában írta meg Roquette az ora-

[1] Montalembert: Histoire de St. Elisabeth de Hongrie. Paris 1835. Német fordítása J. Ph. Städtlertől 1837-ben jelent meg.

[2] V. ö. Briefe an Liszt: II. k. 38., 39. szám.

torium zárókarának azt az alakját, melyben ma is el van terjedve.[1] Mikor a költő 1858 júliusában a hercegnő meghívására Weimarba ment az Altenburgra, véglegesen megállapították baráti körben a „Szent Erzsébet"-ről szóló és hat részből álló oratorium szövegét. Liszt most már megkezdhette a legenda megzenésítését, melyet 1862-ben Rómában fejezett be. Az oratorium előadása azonban sokáig késett. 1865 augusztus 15.-én adták elő először Pesten Liszt vezetése alatt oly általános sikerrel, hogy augusztus 22.-én meg kellett ismételni az előadást. Igazi díszelőadását csak 1867 augusztus 28.-án érte el a mű. Akkor ugyanis a Wartburg építésének 800 éves évfordulója alkalmából ünnepet rendeztek a Wartburgon, melyen Liszt művét a szereplők óriási tömegével a lehető legtökélesebben adatta elő.

1858 júliusában Roquette ismét az Altenburg vendége volt. Alkalma nyílt ekkor igazán megismerkedni az Altenburg vendégszeretetével és élénk, forgalmas életével. Éppen tetőpontján volt akkor a híres sürgő-forgó altenburgi élet. Látogatás látogatásra következett; a ház vendégei sohasem fogytak ki. Ő maga írja: „Das Haus wurde von Gästen nicht leer, deren manche Monate lang darin Wohnung behielten." Őt is augusztus közepéig tartották ott. Eleintén Kaulbach Vilmos festővel lakott együtt; de alig hagyta el ez Weimart, máris Varnhagen von Ense jött a helyébe. Varnhagen unokahugával, Assing Ludmillával, július 25.-étől augusztus 3.-ig maradt Weimarban. A vendégek tiszteletére az Altenburgon a legünnepiesebb dinerket rendezték, melyekre mindenki, aki Weimarban az Altenburg baráti körébe tartozott, hivatalos volt. Lelkesedéssel rajzolja az akkori életet Varnhagen „Tagebücher"-jeiben.[2] Roquette gyönyörű órákat töltött Liszt és övéi, az Altenburg vendégei és a régi weimari ismerősök körében.[3] A legfőbb élvezetet azonban a Lisztnél rendezett vasárnapi hangversenyek nyújtották neki. Roquette nem volt barátja a „Zukunftsmusik-"nak. Mikor ezt Liszt körében nyiltan kimondta a hercegnőtől az „enfant terrible" nevet kapta. Liszték mindnyájan törekedtek Roquettet a saját nézetükre téríteni. Kedvesen mondja el a

[1] V. ö. Glanzzeit: 185. szám.
[2] Varnhagen von Ense: Tagebücher: XIV. k. 323. l.
[3] V. ö. 70 Jahre II. k. 10. fejezet.

költő önéletrajzában, hogyan büntette meg a mester őt azért, hogy zenei irányának ellenfele maradt t. i. mindig szimfóniai költeményeit játszotta el előtte, mivel természetesen „hihetetlen élvezetet“ szerzett neki. De Roquette nem akarta megadni magát, mindvégig ellenfele maradt az újnémet iránynak. Az Altenburgon e makacsságát nem vették zokon, csak tréfáltak ellenállásával.[1]

E weimari tartózkodása idején Liszt arra kérte Roquettet, hogy írjon számára egy cigány-operához szöveget. A mesternek ez a kérése kissé zavarba hozta a költőt. „Es kam mir nicht eben erwünscht. Die Kantate von der heiligen Elisabeth war noch nicht komponiert und nun sollte ein Operntext mich in eine Gattung führen, der ich innerlich abhold war, mich als Verbündeten der Zukunftsmusik zeigen, woran mir gar nichts lag!“ Ezt írja élettörténetében.[2] Roquette nem tudta Liszt kívánságát egyenesen elutasítani. Habozott a beleegyezéssel és időt kért a mestertől a meggondolásra. Most már Mária hercegnő igyekezett őt a tervnek megnyerni, érdeklődését ez iránt felkelteni. A cigányokról képeket és könyveket mutatott neki és addig bátorította, míg Roquette végre engedett s elvállalta a kívánt cigány-opera szövegének megírását. Liszt igen megörült, amikor hallotta, hogy Roquette megígérte kívánsága teljesítését és csakhamar megbeszélte a költővel a mü tervét. A mester már azelőtt összeállította az opera cselekményének szerkezetét. Cahma, egy cigánynő volt eszerint a darab hőse. Liszt szerkezete ügyesen volt kigondolva Roquette ítélete szerint, de nem hagyott a költőnek szabadságot a technikai szerkesztésre. E szabadságért kellett Roquettenek lépésről lépésre küzdeni, mivel nem hagyhatott mindent helyben Liszt tervében és nem is akart teljesen lekötve lenni. Végre is megegyeztek az összes kérdésekben. Roquette megújította erre igéretét, mint maga mondja „obgleich nicht guten Gewissens noch frohen Herzens“ s lehetőleg hamar teljesíteni is akarta. Hálával tartozott az Altenburgnak a vele szemben tanusított jóságért és szeretetért. Ezt a hálát legjobban úgy képzelte leróhatni,

[1] F. e. h. több tréfás esetet beszél el Roquette.

[2] 70 Jahre II k. 10. fejezet.

ha Liszttel közös munkára állandó összeköttetésbe lép. Mikor augusztusban búcsút vett az Altenburgtól és weimari barátjaitól, lelke erősen át volt hatva a hála érzelmétől. De érezte azt is, hogy közte és Liszt között a tisztán emberit tekintve szorosabb viszony áll fenn, mint valaha. Ez érzelmének adott kifejezést egy röviddel weimari távozása után Berlinből a hercegnőhöz intézett levelében:[1] „Liszt ist mir von jetzt an rein menschlich so nahe getreten, dass ich ihn zu meinen Freunden rechnen kann, und als ich von Ihrer gastlichen Schwelle schied, wurde es mir erst recht klar, wie viel ich innerlich gewonnen habe und mit welcher unbedingten Freude ich immer zurückkehren werde." El sem gondolhatta akkor azt, hogy két évnyi rövid idő elég lehessen arra, hogy az Altenburgból, ahol úgy látszott, hogy örök életet akar élni a szellem, egy puszta, elhagyott ház váljék. S azt sem tette volna fel, hogy e látogatása az Altenburgon 1858 juliusában egyszersmind az utolsó is.

Roquette csakhamar a „Cahma" feldolgozásához fogott és már 1858 októberében javában foglalkozott a munkával.[2] Megírta az opera szövegét, de ezt a mester sohasem zenésíthette meg. Liszt elhagyta Weimart, Rómába ment és ott a világi életet megvető egyházi élet befolyása alá került. Mikor aztán felvették az egyházi rendbe, lehetetlenné vált számára kedvenc eszméjének megvalósítása: egy cigány-opera szerzése.

Roquette utolsó látogatását az Altenburgon megelőzte egy nálánál sokkal nagyobb költőnek, a XIX. század egyik drámai zsenijének, Hebbel Frigyesnek[3] látogatása. Az Altenburg köre, mely diadalra juttatta Wagnert, a zenedrámairót, kora másik nagy drámairóját is szívélyesen fogadta. S Hebbel is mennyire el volt ragadtatva az Altenburg szellemi életétől! Mennyire felismerte jelentőségét! Milyen szépen adott kifejezést ítéletének az Altenburg köréről! De kövessük csak a nyomait annak, hogyan és mióta tisztelték az Altenburg lakói Hebbelt. Liszt már az 50-es évek elején kezdte figyelmét erősebben Heb-

[1] L. Glanzzeit: 192. szám.

[2] V. ö. Briefe an Liszt: II. k. 114. szám.

[3] V. ö. erre vonatkozólag általában: Bornstein P.: Hebbel in seinen Beziehungen zu Musik und Musikern. Musik 8⁴, 1908/9 265. l. kk. Röviden tárgyalja a viszonyát Liszthez is.

bel művei felé fordítani. Ugyanakkor Ziegesar weimari intendáns is érdeklődött Hebbel iránt. Ziegesar 1852 májusában azzal a gondolattal foglalkozott, hogy meghívja Hebbelt a weimari színház rendező igazgatójának. Liszt és barátja Dingelstedt is ajánlotta a gondolat megvalósítását. De a szép terv mindazonáltal meghiusult. Nem Hebbelt, hanem Marr Henrik színészt hívták meg a weimari színház rendezőjének. Liszt felismerve Hebbel műveinek nagy értékét, igyekezett azoknak a weimari színházban otthont teremteni. Közbenjárására hozták színre 1852 szeptember 18.-án Weimarban „Agnes Bernauer"-t. A mű határozottan sikert aratott. Hebbel maga írta naplójába e weimari eseményről:[1] „Die Agnes ist in Weimar wirklich mit dem entschiedensten Erfolg gegeben worden; ein Enkel Goethes hatte die Freundlichkeit es mir noch denselben Abend zu melden und Ziegesar bestätigte es den folgenden Tag". A „Deutschland" című weimari újságban[2] Hans von Bülow, Liszt tanítványa tollából kritika jelent meg e műről és weimari előadásáról. A cikket egészen Liszt inspirálta és az ő ítélete tükröződik benne vissza. Hebbel művészetének jellegét, lényegét és működése jelentőségét világosan és élesen fogja fel, habár az Agnes-drámát magát a részletekben félreérti. A kritika azzal végződik, hogy megjósolja Hebbel műveinek nagy jövőjét: „So wenig uns bangt, dass Wagners musikalische Dramen allendlich zur Anerkennung gelangen werden, so wenig zweifeln wir, dass Hebbels dramatisches Genie in Kürze es erreichen werde, nirgends mehr ignoriert werden zu können".

Weimart, az „emlékek városát" csak 1857 májusában ismerte meg Hebbel. Május 5.-én és 6.-án tartózkodott ott. Az „Erbprinz"-ben lakott és meglátogatta az összes nevezetességeket, így Goethe és Schiller házát is. Igen nagy meghatottsággal értesíti Hebbel feleségét két levélben weimari élményeiről. Lisztet és az Altenburgot ezekben nem említi; nem állott még akkor velük személyes érintkezésben. Érdekes azonban, hogy éppen Hebbel első weimari látogatása évében fordította le Liszt leánya, Cosima, Hebbel „Maria Magdalena" című művét a párizsi

[1] V. ö. Tagebücher (kiadta R. M. Werner) III. k. 245. oldal 21. sor (1852 dec. 31-én).

[2] V. ö. „Deutschland" 1852 szept. 20.-iki szám.

„Revue germanique“ számára. E fordítás meg is jelent 1858 májusában az említett lapban.[1] Hebbel maga csak 1858 juniusában értesült erről Liszt révén, amikor másodszor tartózkodott Weimarban.

1858 tavaszán kérdezősködött Dingelstedt, mint a weimari színház intendánsa, Hebbelnél, hogy hozza e színre Weimarban junius 24.-én, Károly Sándor születésnapján, Hebbel „Genoveva“ című szomorújátékát. Egyszersmind meghívta a költőt, hogy személyesen vegyen részt az esetleges előadáson. Hebbel örömest beleegyezett Dingelstedt kívánságába és megjelenését is megígérte. Weimarban aztán rögtön megkezdődtek az előkészületek a „Genoveva“ bemutatására. Szívvel, lélekkel dolgozott minden érdekelt az előadás sikere érdekében. Hebbel 1858 junius 14.-én véglegesen bejelentette Dingelstedtnél jövetelét; Liszt pedig az akkoriban feleségével Olaszországban időző Károly Sándort értesítette Dingelstedt nagy tervéről és figyelmébe ajánlotta neki Hebbelt:[2]

Dans le cas où M. Hebbel viendrait ici, comme on le dit, assister à la représentation de Geneviéve le 24 (pour laquelle M. Lassen a fort judicieusement choisi plusieurs des meilleurs morceaux de l'opéra du même nom de Schumann, comme entre-actes), j'ose prier instamment Votre Altesse Royale de ne pas tenir l'oiseau blanc en cage, mais bien de diriger son vol sur la boutonniére d'un poète de si rare et haut volée. Sauf meilleur avis il me semble qu'il y aurait de l'à propos à ce que ce messager de vos grâces arrivât à Hebbel le soir du 24 . . .“

Hebbel váratlanul már június 22.-én érkezett meg Weimarba. Megérkezése után rögtön fölkereste Dingelstedtet s a színházban találta, amint a „Genoveva“ próbáját vezette Mikor a színészek a költőt észrevették, nagy lelkesedéssel ülvözölték.[3] Ugyanazon a napon találkozott Hebbel Liszttel is, aki őt rögtön meg is hívta az Altenburgba.[4] Hogy milyen mély benyo-

[1] V. ö. Bornstein cikkét és Briefe Hebbels VI. k. 610. szám 150 l. (R. M. Werner).

[2] V. ö. Briefwechsel Karl Alexander — Liszt 45. sz. (17 junius 1858).

[3] Hebbel az intendáns páholyából hallgatta meg az V. felvonástól kezdve a próbát. Amikor Genast rendező a színészek támadása ellen védte azt, hogy Balthasar 100-ig olvassa a számokat a sírásásnál, Hebbel közbeszólt és megköszönte a védelmet. Erre felismerték a színészek a szerzőt. (Genoveva V. felv. 6 jel.)

[4] V. ö. Hebbels Briefe; VI. k. 147. l. 609. szám. (1858 június 22.-én.)

mást tettek rá az Altenburg lakói mindjárt kezdetben, azt egy 1858 június 23.-án feleségéhez írt levelében mondja el:[1] „. . . . Die Fürstin Wittgenstein ist eine ältliche Frau, aber voll Feuer und Lebhaftigkeit, ihre Tochter, die Prinzessin ein ausserordentlich feines Mädchen . . . .“ Az Altenburgon folytatott lelkes beszélgetésekről azt mondja, hogy Bécsben ilyenekben ritkán volt része. Művei is szóba kerültek. Hebbel eleintén igyekezett a beszélgetést műveiről más tárgyra terelni, mivel azt hitte, hogy az Altenburg lakói csak azért dicsérik őt, hogy biztosítsák magukat, úgy mint sok más is, az esztétikai műveletlenség gyanuja ellen. De végre épen az ellenkezőt kellett belátnia. Ki nem térhetett többé művei tárgyalása elől. „Endlich musste ich mich jedoch ergeben, weil ich auf eine so gediegene allgemeine Bildung und eine so gründliche, bis ins Allereinzelnste gehende Kenntnis meiner eigenen Sachen traf, dass das Gegenteil absurd gewesen wäre“ írja feleségének.[2]

Ezalatt a „Genoveva“-t a legnagyobb kitartással készítették elő. Dingelstedt végtelen nagy fáradsággal törekedett arra, hogy a műnek általános sikert szerezzen. Az előadás előtti napon például teljes kilenc óra hosszat próbáltatta a művet.[3] Igy aztán természetes volt, hogy a darab nagy sikert aratott, amikor június 24.-én Schumann hasonlónevű operájából vett felvonásközi zenével előadták. A weimariak csodálkoztak ugyan a Genoveva sajátságain, de végre is mindenbe belenyugodtak. Az előadásról ezt írja Lassen Ede, weimari karmester szüleinek június 24.-én;[4] „Ich kann nicht sagen, welch grossen Eindruck mir das Stück gemacht hat, es ist eine der schönsten Sachen die ich noch gesehen habe. Die Musik macht sich sehr gut dazu. Hebbel ist hier, nach der zweiten Aufführung werden wir ihm ein Souper geben.[5] Ge-

[1] V. ö. 150. l. 610. szám. (1858 június 23.-án.)

[2] V. ö. Hebbels Briefe: VI. k. 150. l. (1856 június 23.)

[3] U. o. 153. l. 611 szám.

[4] L. Schorn: Das nachklassische Weimar. II. k. 100. l.

[5] A Lassentól említett díszvacsorát június 23.-án este rendezték Liszt és Dingelstedt Hebbel tiszteletére. Weimar összes művészei megjelentek az ünneplésen. Rank József mondta Hebbelre a felköszöntőt, melyben a költészet generalissimusának nevezte. V. ö. H. Briefe VI. k. 159. l. 613. sz.

stern Abend waren wir im russischen Hof, Hebbel, Liszt, Dingelstedt u. s. w. . . .“

A Lassentól említett utóünnepen igen vígan lehettek. Hebbel ugyanis elbeszéli feleségének,[1] hogy pezsgő mellett igen élénk eszmecserét folytattak s hogy Schade Oszkár, Liszt és Dingelstedt nagy mulatságára előadást tartott neki a metrikáról, melyet ő szívesen meghallgatott, mivel észrevette, hogy Schade érti a dolgot. Hebbelnek weimari tartózkodását, melyet csak egy pár napra tervezett, meg kellett hosszabbítania. Feleségét így értesíti tartózkodása meghosszabbításáról:[2] „Inzwischen war bei Dingelstedt aus Luzern vom Grossherzog nachstehende telegraphische Depesche eingelaufen: Genoveva am 30.-ten wiederholen. Hebbel festhalten! Da hast Du mein und Dein Schicksal für die nächsten Tage . . . .“

Az agg Mária Paulowna nagyhercegnő a „Genoveva“ előadásán nem vehetett részt. Ezért Hebbelt magához hivatta, hogy mégis biztosítsa őt kegyéről. A junius 26-án tartott kihallgatáson a legkegyesebben fogadta a költőt. Elnézését kérte, hogy a „Genoveva“ előadásán nem lehetett jelen és 72 éves korával mentegetődzött.[3] De sokkal jobban tüntette ki Hebbelt azzal, hogy junius 27-ére Liszttel együtt meghívta a Belvedereben rendezett udvari ebédre. A nagyhercegnőnek az ebéd alatt tanúsított magatartásáról a következőt írja Hebbel feleségének:[4] Ich dachte fortwährend: das ist die Tochter Kaiser Pauls, der ermordet wurde, indes man ihr als kleines Mädchen, im Nebenzimmer laut Klavier spielte, damit sie das Todesächzen des erwürgten Vaters nicht hörte; das ist die Schwester des gewaltigen Nikolaus, der ein so plötzliches Ende fand, wie ein Schieferdecker; das ist dieselbe Maria Paulowna, an die Schiller vor mehr als einem halben Jahrhundert die „Huldigung der Künste“ richtete! Trotz des modern-frivolen Bodens, auf dem die Szene vor sich ging, war mir zu Muth als träumte ich von Shakespeare; übrigens ist sie trotz ihrer 72 Jahre eine

[1] Hebbels Briefe: VI. k. 156. l. 612. szám.
[2] U. o.
[3] U. o. 159. l. 613. szám.
[4] V. ö. Briefe Hebbels: VI. k. 151. l. 614. szám. (1858 junius 29-én).

imponierende Erscheinung, die dem Bruder alle Ehre macht und Hoheit mit Milde und Sanftmuth vereinigt . . . .“

Az Altenburg hódolata sem maradt el. Már junius 25.-én este fényes ünnepélyt tartottak ott a nagy költő tiszteletére. Lássuk, hogyan írja le Hebbel maga az Altenburg-estélyt junius 26.-án feleségéhez írt levelében:[1]

„. . . Abends auf der Altenburg grosse Gesellschaft, wo Liszt spielte, was er nur sehr selten tun soll; Zigeuner-Rhapsodien, durch die er mich allerdings auch elektrisierte. Am Klavier ist er ein Heros; hinter ihm in polnisch-russischer Nationaltracht mit Halbdiadem und goldenen Troddeln die junge Fürstin, die ihm die Blätter umschlug und ihm dabei zuweilen durch die langen, in der Hitze des Spiels wild flatternden Haare fuhr. Traumhaft-phantastisch! Neben mir ein junger Dichter, Adolph Stern, Verfasser eines epischen Gedichtes, Jerusalem, das ich schon in der illustrierten Zeitung besprochen und gelobt habe; er flog an allen Gliedern und wurde totenbleich, als er mir vorgestellt wurde, ist aber ein gar herziger Junge und vertraute mir, als ich ihm durch einige Scherze wieder zu Athem half, dass er in Zittau, wo er lebt, im letzten Winter Vorlesungen über mich gehalten hat. Ein ewiger Kreislauf! Wie ich einst vor Uhland, stehn sie jetzt vor mir und die noch in der Wiege liegen, werden wieder vor ihnen liegen und sie entschädigen . . .“

Ez estély fénye, az ideális környezet mélyen hatott Hebbel lelkére. De lelke előtt különösen egy kép állott, mely mindig mélyebben és plasztikusabban vésődött szívébe: Liszt és szép kottaforgatója. E kép nem akarta őt elhagyni s végre verssé vált. Junius 28.-án Jénába rándult át Hebbel. Utazása alatt egy költeményt írt, amire az indítást okvetlenül az említett altenburgi estély adta meg neki. Amit Hebbel feleségének ez estélyről már említett levelében ír, ugyanazt rajzolja a „Der Prinzessin Marie Wittgenstein zur Erinnerung an einen Abend“ c. költeményének zengzetes verseiben:[2]

„Ein goldenes Netz im vollen dunklen Haar
Dazu die Troddel, fremd und sonderbar,
Mit Augen, die mich einst zu reinstem Glück,
Begrüsst auf Peruginos schönstem Stück,
Als ich in Rom vor seiner Tafel stand
Und Mond und Sonnenstrahl zugleich empfand:

[1] V. ö. Briefe Hebbels VI. k. 156. l. 612. szám.
[2] L. Hebbels Werke (Werner) VI. k. 403. l.

So schlägst du hier dem Meister still und stumm
Am Instrument die heilgen Blätter um,
Der Herr und Sklav' des Tones, längst die Welt
Und nun auch mich in seinen Banden hält.
Zwar horchst du selbst, doch rührst du dann und wann,
Wie weihend, ihm die wilden Locken an:
Da ist's, als ob er zwiefach Funken sprüht,
Und zwiefach zünden sie mir im Gemüt!
So zeigst du als lebendge Muse dich,
Doch nur für ihn — als Nemesis für mich,
Als Nemesis in reizendster Gestalt!
Ihm schenkst du alles, was er je erbat,
Mich mahnst du an *vergessene Missetat,*
Die, oft bereut, seitdem ich dich erblickt,
Mir jetzt durch dich die späte Strafe schickt.
Die Schlangenhäuptige ertrüg' ich leicht,
Ich bin der Mann nicht, der so bald erbleicht,
Du aber zwingst mir ein Erröten ab,
Und dieses wird mich brennen bis ins Grab".

Hebbel költeményében Lisztet és Mária hercegnőt dicsőítette, de egyszersmind bűnhődni és engesztelni is akart vele elkövetett „gonosztetteért". „Verschiedener Casus"[1] c. epigrammájában ugyanis „Geschmeiss"-nak nevezte Hebbel az oroszokat. Midőn most már az Altenburgra jött, meg kellett bánnia e kifejezését, mivel a ház két Oroszországból származó hölgyének bája és kedvessége megigézte őt. Rá nézve azonban akkor lett valóban kínossá a dolog, amikor a beszélgetés folyamán kiderült, hogy lirai költeményeit is igen jól ismerik az Altenburgon s arra kellett gondolnia, hogy említett epigrammáját is ismerik. Az a gondolat, hogy éles szavát talán rossz néven vehetik az Altenburg lakói, nem hagyta őt nyugodni, míg meg nem bűnhődött az elkövetett gonosztettért önként, a legszebb formában.[2]

Károly Sándor junius 29.-én érkezett vissza Weimarba. A következő napon jelenlétében előadták a Genovevat. A darab nagyon tetszett neki és ő Hebbelt,[3] akit Weimarba igyekezett hozni, nagy megtisztelésben részesítette. Szépen írja le a költő e nagyhercegi megtisztelést feleségének 1858 julius 1-én:[4]

[1] Hebbels Werke VI. k. 361. l.

[2] L. Hebbels Briefe VI. k. 150. l. 610. szám (junius 23.-án.)

[3] Hebbelt már 1858 május hó 21.-én mutatta be La Roche Károly Sándor nagyhercegnek, midőn ez Bécsben tartózkodott.

[4] L. U. o. 159. l. 613. szám.

„. . . . Der Grossherzog kam vorgestern zurück und liess sich gestern die Genoveva wiederholen. Er bezeigte Dingelstedt schon nach dem dritten Akt seine hohe Zufriedenheit und liess mich zwischen dem fünften und sechsten in seine Loge hinauf rufen. Hier sagte er mir, indem er meine Verbeugung dadurch abschnitt, dass er mir freundlichst die Hand reichte, viel Verbindliches und wirklich Einsichtiges über das Stück, meinte meine Lebensschicksale hätten wohl daran mitgearbeitet und überreichte mir den Orden seines Hauses,[1] den Wunsch hinzufügend, dass ich der Devise treu bleiben möge. Das alles geschah auf eine so schöne und liebenswürdige Weise, dass es mich innerlich rührte und dass ich ihm, obgleich ich die Orden wahrlich nicht darum mit gleichgültigen Augen betrachtet habe, weil sie mir zu hoch hangen schienen, wie dem Fuchs die Trauben, von Herzen danken konnte . . . . .“

A nagyhercegi pár végül julius 2.-án Hebbelt Liszttel és Dingelstedttel Ettersburgba hívta meg s ekkor a költő újabb kitüntetésekben részesült.[2]

Az az érdeklődés műveiért, melyet Hebbel az Altenburgon tapasztalt, fel kellett hogy keltse benne a köszönet és szeretet érzelmét. A Hebbel és Liszt, meg a hercegnő közti viszony így csakhamar igen bizalmassá vált. Hebbel érezte, hogy az Altenburg lakóiban új, hű barátokra talált. Hogy milyen benső volt a viszony Hebbel és az Altenburg lakói között már első weimari tartózkodása alatt, hogy mennyire voltak egymáshoz kapcsolva Hebbel és új ismerősei már ekkor, azt legjobban mutatja Hebbelnek az a levele, melyet feleségének írt akkor, amikor weimari barátjaitól elbúcsúzott. Egyik különösen jellemző helye így hangzik.[3] „. . . . Von der Fürstin Wittgenstein bringe ich in wohlgepackter Schachtel etwas mit, was Titis' Wohlgefallen in hohem Grade erregen wird: eine sehr schöne Nipsfigur. Die Prinzessin hat mir das erste rothe Band in den Frack geknöpft und Liszt (ein durch und durch nobler Mensch, der mihr sehr werth geworden ist!) hat mir mit einem Falkenorden in verjüngter Gestalt (der grossherzogliche ist zum Tragen etwas gross) ein Geschenk gemacht, das mich drücken würde, wenn ich nicht wüsste, wie ich mich revanchieren kann. Überhaupt hat er, wie die Familie, bei

[1] A fehér sólyom rendjét 1792 augusztus 2-án alapították; jelszava: vigilando ascendimus.

[2] Briefe Hebbels VI. k. 169. l. 616. szám (1858 julius 3-án.)

[3] U. o.

der er wohnt, mich mit Aufmerksamkeiten überschüttet; ich sollte auch bei ihnen wohnen, lehnte es dies Mal jedoch ab . . . "

Az Altenburg lakói közül azonban Hebbelnek, a komoly férfinak tetszését különösen Mária hercegnő nyerte meg. Fiatalos, nagy lelkesedése az ő művészetéért elbájolta a költőt. Úgy járt, mint sok más is azok közül, akik az Altenburgba betértek. Valamilyen szerető tiszteletet érzett ezentul költészetének lelkes híve iránt, s ezen érzése csak halálával szűnt meg. E nagy tiszteletének költői jele — a már említett költeményen kívül, — az a költeménye, mely a „das Geheimnis der Schönheit" címet viseli.[1] Hebbel 1858 junius 2.-án küldte el minden közelebbi magyarázat nélkül Mária hercegnőnek. Első életrajzírójához, Kuh Emilhez intézett közlése alapján bizonyos, hogy benne a fiatal hercegnőt, „Eichkätzchen"-jét ünnepli.[2] E költemény olvasásakor mintegy feltűnik szemünk előtt az Altenburg fénye a maga nagyságában. Azt véljük, hogy magunk előtt látjuk a sok művészt, költőt és tudóst, amint Wittgenstein hercegnő körül csoportosúlva szellemes, lelkes beszélgetéseket folytatnak; s e szellemvilág sürgése-forgása felett, melyet a mester isteni zenéje kísér, Mária hercegnő trónol igazi szépségével védő és áldó géniuszként. Valóban Hebbel költeménye legmagasabban áll mindazon sok költemény között, mely Mária hercegnőt magasztalja. Nem viseli magán az alkalmi költemény bélyegét, s igen finom vonatkozásaival a legnemesebb érzelmeket kelti fel.[3]

Nagyon boldogan hagyta el Hebbel Weimart 1858 julius 5.-én és Gmundenbe ment, ahol a nyarat rendesen tölteni szokta. Oda küldte el neki Wittgenstein hercegnő Lisztnek „Chopin"-ról és „Lohengrin és Tannhäuser"-ről szóló iratait. Hebbel rögtön hozzáfogott a „Chopin" olvasásához, mely végtelen nagy élvezetet szerzett neki. Egy és ugyanazon a napon — 1850 julius 12.-én — levelet ír a hercegnőnek és leányá-

[1] Hebbels Werke (Hempel-féle kiadás) I. k. 224. l.

[2] V. ö. Glanzzeit 221. szám.

[3] Hebbel ezenkívül még Demetriusának Marina nevű alakjában is állított emléket Mária hercegnőnek. Weimarból való távozása előtt lefestette Hebbelt Preller Frigyes a Neu-Weimar-Verein albuma számára. A képet ma a nagyhercegi múzeumban őrzik Weimarban.

nak,[1] melyben leírja a Chopin-könyvnek rá tett benyomását. A Mária hercegnőhöz írt levelében elmondja, hogy a „Chopin"-ben különösen a művész jellemzését tartja kiválónak, mivel meggyőző erővel vezeti le általános feltételekből az egyénit. Azt is közli, hogy szándékában van nemsokára Lisztnek Wagner Lohengrinjéről szóló cikkét elolvasni s így folytatja levelét „dann werde ich aber auch lebendiger, wie je, empfinden, was es heisst, aus der Altenburg verbannt zu seyn, aus einem Kreise der reinsten Bildung, wo das Gespräch von selbst zum Goldgewebe wird, weil die Harmonie in der Luft liegt; was ist dagegen das dürftige Fadenziehen eines Briefes . . ." Wittgenstein hercegnővel pedig tudatja, hogy amióta az Altenburgon volt, kibékült az érzéketlen, bárgyú világgal. Az ott nyert fenséges emlékek és érzelmek okozták azt, mert az Altenburgon élet és költészet egy. Hebbel csakhamar elolvasta azután Lisztnek a hercegnőtől elküldött iratait. Mária hercegnőhöz augusztus 24.-én írt levelében a következő találó ítéletet olvashatjuk már Liszt írói tevékenységéről:[2] „Er gebietet über glänzende Darstellungsmittel und schöpft, wie das ja auch nicht anders seyn kann, da alle Künste nur verschiedene Ausläufer einer und derselben Urkraft sind und ich selbst z. B. immer Musik höre, wenn ich an einer bedeutenden Szene arbeite, aus einem unergründlichen poetischen Born . . . " írja a költő levelében.

Az Altenburg lakói megigézték Hebbelt és ő nem felejthette el többé őket. Az esztendő utolsó napján is — 1858 december 31.-én —, amikor évkönyve 1858.-i szakaszát lezárta, velük foglalkozott lelke és egyszerű, de benső érzelmekből származó emléket állított nekik e bejegyzéssel:[3] „Aus Weimar, wo ich eine mir unvergesslich-herzliche Aufname fand, kehrte ich mit einem Orden zurück und zu Liszt und dem Wittgensteinschen Hause hat sich ein schönes Verhältnis gebildet."

E szép viszony nemcsak személyes és társadalmi ügyekre vonatkozott, hanem meg volt mindkét részről a művészet terén

[1] V. ö. Briefe Hebbels: VI. k. 176. l. 620. sz. és 178. l. 621. sz. — Glanzzeit 188. sz.

[2] V. ö. Briefe Hebbels VI. k. 190. l. 625. sz. (1858 augusztus 24.)

[3] L. Tagebücher 4. k. 127. l. 5642. szám.

is s legjobban mutatkozott az egymás munkái iránt tanusított kölcsönös élénk érdeklődésben. Hebbel azt találta, hogy az Altenburg lakóinak mély esztétikai érzékük van a művészet és feladatai iránt. Méltónak tartotta ezért őket arra, hogy műveinek bírálói legyenek. Arra az ítéletre, melyet Mária hercegnő Goethe „Egmont"-jának utolsó jelenetére mondott, a következőt jegyezte meg a költő:[1] „Sie urteilen schroff und unbesonnen, wie ein Kind, aber Sie haben einen merkwürdig wahren Instinkt des Schönen. Ich wünsche fortan alles, was ich schaffen werde, vorerst in Ihren wunderbar klaren Augen gespiegelt zu sehen." E megjegyzéssel egyszersmind elküldte Nibelungtragédiája kész részeinek kéziratát, hogy olvassák el és bírálják meg az Altenburg körében. Igen élénk eszmecsere fejlődött ki azután mindkét rész között a „Nibelungok"-ról.[2] Hebbel közölte az Altenburggal a dráma alapeszméjét, mely szerint a germán világot fejlődése különböző fokain akarja bemutatni s megokolta ez eszme keresztülvitelének módját. A hercegnő és leánya pedig a legőszintébb tanácsokat és intéseket adták úgy a tartalom, mint az alak alakítása tekintetében. Hebbel szívesen vette a jóakaró ítéletet és követte is. Különösen ki kell emelnünk azt, hogy a műnek az Altenburg körében rosszalt kifejezéseit kivétel nélkül kijavította.[3] Hebbel az ő bíráló barátjainak müve iránt tanúsított érdeklődését, valamint dicséretét leveleiben szívélyesen megköszönte. A „Nibelungok" az Altenburg körében általános tetszésre találtak, Weimarban pedig igyekeztek e művet minél hamarább színre hozni.

1857 végén Hebbel „Mutter und Kind" c. idillikus eposzának odaitélték a Tiedgestiftung első, 200 tallérnyi jutalomdíját. A mű nyomtatásban csak 1858 végén jelent meg. Megjelenése előtt Hebbel ugyanis kissé változtatott az eredeti feldolgozáson. E változtatásról értesíti a költő 1858 augusztus 24.-én[4] Wittgenstein hercegnőt, közölve vele, hogy megjelenése után rögtön elküldi neki a költeményt. Örömmel jelenthette, hogy műve teljesen a hercegnő szociális nézeteinek szellemében van

[1] V. ö. Hebbels Briefe VI. k. 626. szám (1858 augusztus 24.-én.)
[2] V. ö. Glanzzeit 180. szám és Briefe VI. k. 178. l. 521. szám.
[3] Briefe Hebbels: VI. 222. l. 638. szám. Glanzzeit 234. és 248. szám.
[4] V. ö. Briefe Hebbels VI. k. 194. l. 627. szám.

megírva. December 14.-én [1] azután csakugyan elküldte Hebbel az Altenburg lakóinak eposzát, „szociális hitvallomását“ ‚mint maga nevezi, „amennyiben a fantázia művére e kifejezést alkalmazni lehet“. Hebbel viszonyát az Altenburghoz még szorosabbá tette az a körülmény, hogy weimari barátjai teljesen egyetértettek vele annak hangsúlyozásában, hogy a család minden emberi közösség szükséges, egyedüli alapja. Ez a körülmény, valamint az a biztos tudat, hogy művét az Altenburg körében finom esztétikai ízléssel élvezik és ítélik meg, bírta Hebbelt arra, hogy kis eposzát Weimarba küldje. Hozzájárulhatott azonban ehhez még az a megfontolás is, hogy költeménye elküldésével esetleg gyorsabban befogadtatja Weimarba, főképen színpadjára többi műveit is. Ez okból kifolyólag küldte el költeményét Dingelstedtnek is.

Hebbel Mária hercegnőt már 1858 augusztusában tette meg fentebb idézett kijelentésével nyiltan művei bírálójává. Most már azonban, Nibelungjai barátságos és jóakaró megbírálása után, az Altenburg egész körét vette be kicsiny „areopagjába“, melynek tetszésnyilvánítása megelégedettè tehette őt akkor is, ha a tömeg a maga helyeslésével és tapsával el is maradt. „Welche Beisitzer hat dieser kleine Areopag gewonnen, seit ein glücklicher Stern mich nach Weimar führte und mit wieviel Huld haben sie mich überschüttet . . . .“ írja Wittgenstein hercegnőnek a „Mutter und Kind“ elküldésekor.[2]

1857 óta újból komolyabban foglalkoztatta Hebbelt a Demetrius-dráma gondolata. Midőn 1858 júniusában Weimarban e tervéről beszélt, megtudta, hogy terve keresztülvitelét szívesen látják és kiváncsian várják — már a Schiller-féle töredék miatt is. Különösen Dingelstedt buzdította szándéka megvalósítására. De az Altenburg hölgyeinél is, kik erősen szláv érzelműek voltak, élénk visszhangra talált Hebbel azon terve, hogy az orosz történetből merített drámát írjon. Bizonyára ők is sokat serkentették és buzdították a munkára. Alig érkezett meg Hebbel Weimarból nyári tartózkodása helyére, a Gmunden melletti Orthba, már is hozzáfogott a munkához.

---

[1] V. ö. Briefe Hebbels: VI. k. 222. l. 638. sz.

[2] V. ö. U. o.

Eleintén Schiller „Demetrius"-át akarta folytatni, de csakhamar meg kellett győződnie arról, hogy az ő Demetriusának egész más fordulata lesz, hogy az ő drámájának egész más irányban kell haladnia. Ugyenez év szeptemberében Hebbel Kuh Emillel néhány napra Krakkóba utazott, hogy ott a műve megírásához szükséges tárgyi és helyi ismereteit kibővítse. E kirándulásáról értesíti 1858 október 2.-án [1] Mária hercegnőt. Elmondja neki lengyelországi úti benyomásait, melyeket a Demetrius javára fel akar használni, s sajnálja, hogy nem tehette legalább lába hegyét a „szent Oroszországba". Végül részletesebben kifejti a különbséget az ő és Schiller „Demetrius"-a közt:

„Gleich nach meiner Rückkunft habe ich den ersten Akt von Demetrius geendigt. Die Aufgabe ist aber, wie ich sie fasse, sehr schwer, und namentlich hatten Sie recht, mich zu fragen, was ich mit Marina [2] machen wolle. Ich bewundere den Schillerschen Torso, und habe ihn von jeher zu seinem Allerbesten gerechnet, kann jedoch keinen einzigen Vers davon brauchen. Er setzt hier, wie immer, alles voraus und gibt sich nie damit ab, die Wurzeln der Menschen und der Dinge bloss zu legen; so ist Marina vom ersten Moment an die eingefleischte Herrschsucht, während doch die Zarin Katharina selbst einmal ein Mädchen von Marienburg war; so begreife ich nicht, wie seine Marfa nach dem gewaltigen und an sich unübertrefflichen Ausbruch des Muttergefühles in der ersten Szene ohne rhetorische Kunststücke zum Zweifel an ihrem Sohne kommen soll, und doch ist an diesen Zweifel die Katastrophe der Tragödie geknüpft! Er lässt den Sturm elementarisch in seine Welt hineinbrausen, ich suche ihn aus Athemzügen entstehen zu lassen, und das sind so ganz verschiedene Stilarten, dass wir uns wirklich nur in der Grundidee und in der letzten Wirkung begegnen können; darin liegt aber auch die einzige Berechtigung meiner Arbeit . . . . ."

Hebbel ezután gyorsan haladt munkájában. Már december elején készen volt a dráma két első felvonása. Ugyanez időben Wittgenstein hercegnőt arról is értesíti, hogy miféle forrásokból meríti drámája anyagát és hogyan alkotja meg a mű tartalmát. [3] Buzgalommal dolgozott tovább, úgy hogy 1859 január 27-én megelégedetten jelenthette Mária hercegnőnek munkája haladását: [4]

„Ich bin jetzt bei Demetrius auf der Höhe des dritten Aktes angelangt, die schwerste aller Szenen, die erste Zusammenkunft zwischen Marfa und

[1] V. ö. Briefe Hebbels VI. k. 202. l. 630. sz.
[2] Marina: Mniczek sendomiri vajda leányának alakja.
[3] Briefe VI. 222. l. 638. szám (dec. 14) és Glanzzeit 203. szám.
[4] V. ö. Briefe VI. 232 l. 642. szám.

Demetrius liegt hinter mir und ich kann die Kugel nun rollen lassen, wie ich will. Je länger sie aber läuft, je besser ist's, denn das Drama schöpft seine eigentliche Kraft aus den Zuständen, und Charaktere, die nicht im Volksboden wurzeln, sind Topfgewächse. Darum möchte ich möglichst viele Adern der grossen slawischen Welt in mein Stück hinüberleiten, und werde es nicht rascher abschliessen, als ich muss, um jeder Quelle, die etwa noch unter der Erde sprudelt, Zeit zu gönnen hervorzustürzen und meinen kleinen Strom mitschwellen zu helfen."

Arról, hogy a Demetrius-drámán dolgozik, utoljára 1859 március 22-én értesítette Hebbel az Altenburg körét egy szintén Mária hercegnőhöz írt levelében.[1] Sajnálattal tudatja barátjaival, hogy „Demetrius"-a nem halad többé, mivel drámai munkássága, alkotása február óta megakadt. E megakadás oka szerinte abban van, hogy folyóiratok számára számos drámaelméleti és kritikai cikket írt. Levele egyik helyén ezt írja: „Nach meiner Erfahrung verträgt sich das Theoretisieren, geschähe es auch nur zufällig bei Gelegenheit einer Kritik, absolut nicht mit der Produktion, und dagegen habe ich gerade diesen Winter vielfach verstossen . . . . . Man muss dann ein Drama opfern, um einen Aufsatz zusammenzustoppeln. Denn das Kunstwerk will die ganze, ungeteilte Hingabe und ich besonders bedarf der äussersten Konzentration aller meiner Kräfte, wenn ich denjenigen Grad der Lebendigkeit erreichen will, der nach meiner Meinung unbedingt notwendig ist." E levél Hebbel utolsó részletes értesítése, beszámolása az Altenburg köre számára, nemcsak a Demetriusról,[2] de egyáltalán egész költői munkásságáról is. A következő időben a Demetrius terve kidolgozását mindinkább háttérbe szorították a Nibelungok és amikor Hebbel újra előbbi műve kidolgozásához fogott, befejezését épúgy, mint Schillernél, a kegyetlen végzet gátolta meg.

1859 szeptemberében, főképen Mária hercegnő meghívására ismét betért Hebbel Weimarba. Látogatására a lehető legrosszabb időpontot választotta. Wittgenstein hercegnő Berlinben

[1] V. ö. 241. l. 645. sz.

[2] 1860 ápr. 20-án megköszönte Hebbel a hercegnőhöz írt levelében azt, hogy Mária hercegnő dicsérte Nibelungjai Kriemhildjét s azt is megjegyzi, hogy a hercegnőknek Nibelungjaira tett megjegyzései nagyon buzdítólag hatottak reá. De ezt a levelet nem lehet munkájáról való értesítésnek tekinteni.

időzött akkor; Mária hercegnő pedig, ki anyja keserű helyzetét Weimarban igen nagyon szívére vette, erősen le volt hangolva, s Liszt meg Dingelstedt között[1] — kiknek kölcsönös jóindulatától és együttműködésétől Weimar számára annyi jót lehetett várni — nagy félreértések, sőt viszálykodások voltak. Hebbel e váratlanul szomorú weimari tartózkodásáról, melynek idején az Altenburgban lakott, a következőt írta a naplójába:[2] „Nach meiner Herstellung machte ich, teils um einer dringenden Einladung der Prinzessin Wittgenstein zu folgen, teils um einem notwendig gewordenen Umzug (in Wien) zu entgehen und teils um dem Wunsch meiner Frau zu entsprechen, eine Reise nach Weimar. Wunderlicher Abend der Ankunft und unerwartete Geständnisse, die mich im Verein mit dem zwischen Liszt und Dingelstedt ausgebrochenen Zerwürfnis veranlassten, von meinem ursprünglichen Plan abzusehen und unter dem Vorwand dringender Geschäfte gleich wieder fort zu eilen."

Hebbelt különösen Mária hercegnő sorsa indította meg. A fiatal hercegnő Hohenlohe-Schillingsfürst Konstantin herceggel jegyezte el magát anélkül, hogy iránta még csak vonzalmat is érzett volna. Az áldozatra kész, nemesszívű leánynak el kellett határoznia magát erre a lépésre, mert az Altenburgon anyagi és erkölcsi okokból nem maradhattak meg az addigi viszonyok. Nagy gonddal, aggodalommal tekintett jövője elé, melyet nem tudott valami nagyon szépnek, kedvesnek elképzelni. Megtört szívvel panaszolta el Hebbelnek sorsát, s a nagy költő igyekezett őt tőle telhetőleg vigasztalni. Mária hercegnő különben nem is csalatkozott kételyeiben. Házasságával idegen környezetbe jutott, s itt tőle, ki kora ifjúságától kezdve mindig művészek társaságában forgolódott, megtagadtak minden érintkezést a művészekkel. E helyzetben pedig végtelenül szenvedett.

Hebbel másfelől e weimari tartózkodása alatt egész erejét arra is szánta, hogy a Liszt és Dingelstedt közt támadt ellenséges hangulatnak véget vessen, hogy a weimari művészeti élet két vezető emberét újra közelebb hozza egymáshoz. És törekvése sikerrel

[1] V. ö. ez értekezés 52. és 55. l.

[2] V. ö. Tagebücher IV. k. 155 l. 5777 sz. (1859 dec. 31.)

járt. 1859 szeptember 5.-én írja a költő feleségének: [1] „Gestern Abend gelang es mir, Dingelstedt und Liszt wieder zusammen zu bringen, hätte ich geahnt, dass sie beide hier seyen, wäre ich gar nicht gekommen, nun aber habe ich ein Werk vollbracht wie Johanna von Orleans, als sie den Herzog von Burgund und den König Karl miteinander versöhnte. Heute fahren sie mit mir nach Eisenach auf die Wartburg; da denke ich sie noch enger mit einander zu verkitten . . .“ E sorokból látjuk, mily örömmel fáradozott Hebbel azon, hogy Weimar e két nevezetes emberét egymással kibékítse és Weimar érdekében folytatott közös tevékenységre serkentse. Később is állandóan érdeklődött a Liszt és Dingelstedt közti viszony iránt. Mily megelégedéssel vette hírül 1860 október 18. án Lisztnek nála tett látogatása alkalmával, hogy a mester és Dingelstedt ismét mindjobban közelednek egymáshoz. Örömmel írta ekkor Dingelstedtnek a következőt: [2] „Liszt war hier, mich freut's, dass Ihr ein bischen wieder zusammenrückt. Das Leben ist ein Cotillon, man muss zuweilen ja sogar mit dem Leuchter tanzen, und Reibungen sind unvermeidlich“. Azonban sajnos, bár Liszt és Dingelstedt Hebbel közvetítésével kibékültek, ez a tény mégsem járt üdvös következményekkel; a legjobb esetben sem hozhatott volna gazdag gyümölcsöt, mert hisz Liszt nemsokára azután elhagyta Weimart.

Miután már 1858 decemberétől tárgyalások folytak Hebbel Nibelungjainak weimari előadására vonatkozólag, végre 1860 január 31.-én színre is hozták Weimarban a nagy tragédia két első részét: a „Csontos Siegfried“-et és „Siegfried halálát“.[3] Az előadáson jelen volt maga a szerző is. Hebbel, aki ez alkalommal is az ugyan már elhagyott Altenburgon lakott, követte Dingelstedt kétszeri meghívását s megfelelt Károly Sándor kívánságának. Nibelungjai kétségbevonhatatlan nagy sikert értek el. A közönség lelkes ünneplésben részesítette a költőt. Az udvarnál is általános tetszésre talált a mű. A nagyherceg páholyába

[1] V. ö. Briefe VI. 282. l. 662. szám.

[2] V. ö. Briefe Hebbels VI. k. 344. l. 690. sz.

[3] V. ö. Hebbels Briefe: VI. k. 637., 640., 641., 648., 664., 675., 679., 685., 687., 690., 698. és 700. sz. Bartels: Theaterchronik 134. l. és Roenneke: Dingelstedts Bühnenwirksamkeit. 76. l.

hivatta Hebbelt és feleségével szívből fakadó köszönetet mondott neki.[1] Február harmadikán ezután felolvasta Hebbel az udvarnál válogatott társaság előtt Nibelungjai harmadik részét „Kriemhild bosszúját". Ez alkalommal oly mély benyomást tett Hebbel Károly Sándorra, hogy ez meghatottan e szavakat mondta neki: „Ich halte Ihre Nibelungen für das Höchste, was seit Schiller und Goethe in Deutschland gemacht ist, ich bin als deutscher Fürst stolz darauf, dass solch ein Werk zu meiner Zeit enstehen konnte, und freue mich von ganzem Herzen, dass ich es zuerst hören durfte".[2]

Hebbel részt vett február 1.-én a Schubert-ünnepélyen is, melyet Weimarban Schubert születésének 64. évfordulója alkalmával az „Erholung" épületében rendeztek. Ez ünnepély rendezésére Stör weimari karmester indította az érdeklődő köröket és Liszt, mint az ünnep rendező bizottságának feje, nagy buzgóságot fejtett ki, hogy az ő szeretett Schubertjéről való megemlékezésnek a lehető legfényesebb keretet adja. Az ünnepély egy Pohl Richárd [3] tollából származó prológussal kezdődött, melyet Röckel weimari színésznő adott elő. Ezután következett a hangverseny, melyen csak Schubert szerzeményeiből adtak elő egyes darabokat.[4] Liszt maga eljátszotta zongorán ‚szokása ellenére' Schubert" Soirées de Vienne" című keringőit az ünnepély befejezése gyanánt. Az ünnepély fényét emelte az a körülmény, hogy jelen volt az egész udvar. A jelenlevő Hebbel igen nagy megtiszteltetésben részesült azáltal, hogy a nagyherceg az egész ünneplő közönség előtt nyiltan újból kifejezte neki elismerését. Károly Sándor példáját pedig követték a többi nagyok: a jelenlevő weimari miniszterek, a számos külföldi követ és az összes weimari művészek. A zseniális zeneszerző ünnepén így fényes hódolásban részesitették Weimar vezető emberei a zseniális költőt is.

[1] Briefe VII. k. 13. l. 703. sz.; v. ö. azonkivül még Tagebücher IV. k. 211. l. kk. 5947. szám.

[2] Briefe: VII. 17. l. 704. sz. (Hebbel feleségéhez febr. 3.-án.)

[3] Pohl R. Liszt pártján levő zeneiró, a Neue Zeitschrift für Musik egyik munkatársa.

[4] A műsoron szerepelt: a D-mol vonós-négyes; az Erlkönig és Auf dem Wasser c. dalok; a H-mol Rondo. — V. ö. Schorn: Das nachklassische Weimar II. k. 102. oldal.

Hebbel február 12.-én hagyta el Weimart, miután ott minden téren teljes diadalt aratott. Dingelstedt azonban már február 17.-én, amikor a nagyherceg kívánságára a „Nibelungok" előadását ismételték, komolyan gondolt arra, hogy Hebbel feleségét Böhler Krisztinát egy május havában rendezendő vendégjátékra meghívja.[1] Károly Sándor közvetlen közbenjárására Bécsben [2] ki is eszközölték Hebbelné számára a weimari vendégjátékra szükséges szabadságot. Hebbel régi kívánsága és Dingelstedt terve így megvalósult. Hebbelné mint Stuart Mária mutatkozott be május 11.-én a weimari közönségnek, hogy azután 16.-án mint Brunhild és 18.-án mint Kriemhild szerezzen teljes sikert férje műveinek.

Hebbel sajnálatára csak szomorú állapotban mutathatta meg feleségének az Altenburgot, azt a helyet, ahol annyi serkentést és buzdítást nyert, ahol oly fenséges órákat töltött. Az Altenburg fényes élete megszűnt; a ház elhagyatottan állt. Wittgenstein hercegnő és leánya távol voltak. Liszt Weimar elhagyására készült s tanítványai és hívei lassanként szétszóródtak. Hebbelné nem élvezhette már a régi élénk szellemi életet.

Hebbel és felesége weimari látogatása után erősen megfontolták a weimari udvarnál azt a gondolatot, hogy mindkettőt Weimarba hívják. Hebbel maga is nagyon szeretett volna állandó tartózkodásra Weimarba menni. Mindkét részről lépéseket is tettek már a terv keresztülvitelére, amikor váratlanul nehézségek merültek fel, melyek következtében Hebbel és felesége meghívása elmaradt. Eleintén ugyanis Dingelstedt volt legbuzgóbb szószólója Hebbel Weimarba költözésének. Talán Dingelstedt maga is keltette fel Hebbelben a Weimarba jövetel gondolatát. Mikor azután a nagyhercegi pár maga érdeklődött legélénkebben a dolog iránt, Dingelstedt buzgósága talán féltékenységből mindinkább csökkent, míg végül ridegen és barátságtalanul bánt Hebbelékkel. Bizonyos, hogy Dingelstedt különös eljárása meghiusított minden további közeledést Weimar és Hebbelék közt. Hebbel nem lett Preller Lajos helyén weimari főkönyvtáros, s felesége nem lépett Grans-né helyére, — habár ezt

[1] V. ö. Briefe VII. 13. l. 703. sz.

[2] Károly Sándor épen Liszt tanácsára fordult ez ügyben I. Ferenc Józsefhez.

Weimarban kezdetben így tervezték, — mert a költő a sok Weimarból származó figyelmeztetésre lemondott egyszerűen minden kinevezésről. Mindazonáltal halála előtt rövid idővel még egy megtiszteltetésben részesítették Weimarból a költőt: 1863 április 10.-én a nagyherceg magánkönyvtárosának nevezte ki.[1]

Láttuk, milyen mohón és mily nagy élvezettel olvasta el Hebbel Liszt iratait, mily nagyra becsülte Lisztet, mint írót is. Midőn 1859-ben Lisztnek „Des Bohemiens et de leur musique en Hongrie“ című irata megjelent, Mária hercegnő rögtön elküldte Hebbelnek. A költő, aki kora ifjúságától fogva nagyon érdeklődött a cigányok iránt általában, 1859 októben 13.-án [2] röviden megköszönte a könyvet, melyet nagy élvezettel olvasott el. E rövid megjegyzés feltünt Hohenlohe Mária hercegnőnek és ezért kérte Hebbelt, fejtse ki részletesebben ítéletét a műről. Hebbel erre megfelelt a hercegnő kívánságának és ezt írta egyebek közt november 23.-án neki: [3]

„Sie sind mir gram gewesen, weil ich Ihnen über Liszts Zigeuner nichts Ausführliches schrieb. Aber konnte ich es in einer Zeit für angemessen halten, die Ihren Blick unbedingt vom Detail des Lebens auf das Ganze abziehen musste, und zwar war es nötig, da Sie meine Verehrung für Liszts glänzendes Darstellungstalent kennen? Wie hätte ich dieses wohl in einem Werk vermissen sollen, das auf jeder Seite funkelt und blitzt, in das ich mich aber freilich noch viel mehr vertiefen werde, wenn ich aus dem Bann der Nibelungen heraus bin.“

Liszt könyve Hebbelre nézve mindenesetre érdekes volt, mert a cigányok fantasztikus alakjai műveiben gyakran előfordulnak. Igy látjuk őket, hogy csak megemlítsem az egyes helyeket, a „Barbier Zitterleinban“ az „Agnes Bernauer“-ban és a „Husarenwerbung“-ban, ebben a magyar pusztai életből merített balladában. Utoljára és legszebben megénekelve az „Aus dem Wiener Praterleben“ című költeményben lépnek fel, melyet Hebbel 1862 május 6. án írt. Hebbel úgyszólván dicsőítő himnuszt mond el benne a zenész-cigányokra. Werner R. M.[4] most

[1] V. ö. Tagebücher IV. k. 289. l. 6122. szám.

[2] Briefe VI. 286. l. 664. szám.

[3] U. o. VI. k. 293. l. 668. szám.

[4] L.: R. M. Werner: Liszt als mutmasslicher Anreger Hebbels: Philologiai dolgozatok a magyar-német érintkezésről: 245 l.

már abból, hogy a költemény rajza Liszt iratának bizonyos helyeire emlékeztet, azt sejti, hogy Lisztnek a cigányokról írt könyve indította Hebbelt e költemény megírására. Werner azonban csak homályos sejtelemnek ad kifejezést, de nem biztos feltevésnek. Nagyon lehetséges, hogy az intenziv foglalkozás Liszt könyvével keltette fel Hebbel figyelmét főképen a sajátságos emberek iránt, hogy ez a mű ébresztette fel a költőben a finom érzéket művészetük megértésére, amit már az a körülmény is előkészített, hogy többször élvezhette az Altenburgon Liszt rapszódiáit a mester játékában, a „Zigeuner-Rapsodien"-eket, amint maga nevezi. Bebizonyítani azonban semmi esetre sem lehet azt, hogy Hebbel költeménye egyedül barátja művéből merített. Ha nem tudnók, hogy Hebbel, még mielőtt ismerte volna Lisztet, írt a cigányokról, hogy sokat hallott és jegyzett is fel róluk naplóiban, amit Lisztnél egyáltalán nem találunk meg, akkor elfogadható és hihető volna, hogy Hebbel a cigányok természetének ismeretét egyedül Liszt könyvének köszönheti. Igy azonban legfeljebb sejthetjük, hogy barátja indította a költőt a cigányok jellemével való behatóbb foglalkozásra. De ha egyáltalán nem is indította, nem is befolyásolta Liszt Hebbelt, úgy mégis fennáll köztük valami összekötő kapocs e téren is: mindketten csodálták a cigányok művészi tehetségét.

Az Altenburg körével még igen sok költő és író volt valamiféle érintkezésben. Ezek közül nem egy be is tért az Altenburgba, de a kölcsönös érintkezés nem hagyott se Weimarra, se Lisztre nézve nagyobb nyomokat hátra. E kisebb költők között a legrokonszenvesebb és egyszersmind a legfontosabb a fiatal Stern Adolf.[1] 1855 májusában volt először Weimarban, hogy a „bolygó hollandit" megnézze. Az Altenburgra nem hozhatott volna jobb ajánló levelet magával, mint azt a szándékát, hogy Wagner művét akarja hallani. Liszt és a hercegnő szívesen fogadták Sternt és meghívták az Altenburg társas estélyeire. Az első estélyen, melyen Stern részt vett, a kissé

[1] Stern A. (ered. Ernst Adolf) szül. 1835 junius 14-én Lipcsében; szűkös viszonyok közt nőtt fel. Autodidakta volt. 1852-ben Lipcsében és Jenában tanult; tanulmányai befejezése után felváltva Lipcsében, Weimarban és Zittauban élt. 1868-ban a drezdai technikai főiskolán az irodalom-történet tanára lett. Később különösen irodalomtörténeti tevékenységet fejtett ki.

félénk költő a többi vendégtől távol, elhagyottan állott. Mikor Wittgenstein hercegnő ezt észrevette, intett a „Revue des deux Mondes"-ban lapozgató Corneliusnak, aki rögtön Stern felé közeledett és élénk beszélgetésbe elegyedett vele. Ez estélyen kezdődött meg a két költő élethossziglan tartó barátsága. Az Altenburgon csakhamar megszerették Sternt a többi fiatal weimari zenészek és írok is és ő Liszt és a hercegnő leglelkesebb híveinek egyike lett. Liszt születésnapján 1856 október 22-én, az akkor Zürichben Wagnernél tartózkodó mesternek elküldött Stern egy magyar vonatkozású üdvözlő költeményt. Liszt, kinek a fiatal Stern megemlékezése nagy örömet szerzett, e költői ajándékot 1856 november 14-én kelt levelében köszönte meg, melyben egyebek közt ezt is írta[1]: „ . . . .Das schöne sinnreiche, mit zartem Flügelschlage hochschwebende Gedicht geht mir sehr zu Herzen und meine Träume belauschen Lehels Horn-Ton-Zauber hindurch den Reiz ihrer Poesie! Vielleicht kann ich Ihnen bald erzählen, was ich gehört habe, wenn sich die vereinzelten Klänge harmonisch angezogen zu einem kunstgemässen Ganzen gefügt haben, wonach sich wohl ein 2-ter Teil meiner symphonischen Dichtung „Hungaria" bilden dürfte." Stern, aki 1860-ig váltakozva Lipcsében, Zittauban és Weimarban tartózkodott, 1855-től kezdve állandó vendége volt az Altenburgnak. Ott mutatták be 1858 junius 25-én Hebbelnek is, aki a fiatal költő iránt élénk érdeklődést tanúsított.[2]

Auerbach Bertholdot[3] a falusi élet finom megfigyelőjét és tehetséges rajzolóját szintén vonzotta az Altenburg fénye. Valahányszor betért Weimarba, meglátogatta az Altenburgot is. Liszt zenéje elragadta őt is. Legszebb tanujelét adja ennek az az autográf, melyet a költő 1857 november 7-én jegyzett fel

[1] L. Liszts Briefe I. k. 165. sz.

[2] Stern adta ki később Liszt és Gille Károly jénai törvényszéki bíró levelezését Lipcsében 1903-ban. Lelkes sorokat ajánlott barátjának Corneliusnak „Literatur der Gegenwart" című művében (1874. 251—267 ll.), s kiadta C. költeményeit is 1905-ben életrajzzal.

[3] Auerbach B.; élt 1812–82.; az 50. évek folyamán gyakran hosszabb ideig tartózkodott Weimarban.

az Altenburg számára egy drezdai udvari hangverseny meghallgatása után, melynél Liszt is közreműködött:[1]

„Die Musik ist im Reiche der Seelenbewegungen das, was im Reiche der Körperbewegung das Fliegen ist. Fliegen! Das lässt sich nicht mit Gehen, Fahren, Reiten, Schwimmen vergleichen. Es bewegt sich in seinem eignen Elemente und hat seine Bedingungen in sich, die notwendig sind, sonst wären sie nicht da! Für Liszt und durch Fr. Liszt."[2]

Élénk érintkezésben állott az Altenburggal Palleske Emil,[3] aki az 50-es évek végén Weimarban élt. Mint a drámai költészet nagy tisztelője, szeretettel foglalkozott a nagy drámaírókkal, különösen Schillerrel, kiről „Schillers Leben und Werke"[4] címen egy tanulmányt is írt. Egyebek közt e művet is ajánlotta Liszt 1859-ben a Schiller-ünnepély alkalmával Károly Sándor nagyhercegnek jutalmazásra. Liszt ajánlatára ki is tüntette Károly Sándor Pallesket azzal, hogy a weimari fehér sólyomrend rendjelét adományozta neki.

Úgy Auerbach, mint Palleske ellenségei voltak az új Wagner-Liszt-Berlioz-féle zenei iránynak; ők nem értették meg ez irány jelentőségét a zene történetében. Weimarban mindketten a színházat illetőleg a tradició híveinek pártjában voltak, akik a weimari színházat csak a zene nélküli dráma számára akarták fentartani. Dingelstedtnek így segítségére voltak, ami viszonyukat Liszthez valószínüleg zavarhatta. Palleske nézetei, úgy látszik, idővel változáson mentek keresztül. 1861 nyarán ugyanis levélben fordult Liszthez és kérte a mestert, engedje meg, hogy az 1861 őszén Weimarban tartandó „Tonkünstlerversammlung" előkészítő bizottságának munkájában részt vehessen. E levelében megemlékezik Lisztnek arról az elhatározásáról is, hogy Weimart elhagyja és biztosítja a mestert arról, hogy mindenkor őszinte tisztelője volt és lesz, e kijelentéssel: „ . . . . Dass ich soweit mein Verständnis reicht, zu den Anhängern Ihrer Kunst und unbedingt zu Ihren wahren

[1] L.: Briefe an Liszt III. k. 24. szám.

[2] Auerbach Weimarban gyakran tartott előadást a Schillerstiftung javára igy pl. 1858 telén Lessing Náthánjáról.

[3] Palleske E. szül. 1823. megh. 1880. drámaköltő és drámai felolvasó volt.

[4] Két kötetben jelent meg Berlinben 1858—1859-ig. 1913-ban jelent meg a műnek egy új kiadása L. Geiger átdolgozásában.

Freunden gehöre . . . . ." [1] E levél különben utolsó jele a kölcsönös viszonynak.

Néhány szóval meg kell emlékeznem még az Altenburgon megjelenő jelentékenyebb képzőművészekről, hogy kimutassam az Altenburg köre szellemi életének egyetemességét. Első helyen Kaulbach Vilmos festőművészt kell itt megemlítenem. Ez 1855 októberében Weimarban járva, szép napokat töltött az Altenburgon annak vendégeként. E látogatás óta kölcsönösen nagy érdeklődést tanúsítottak egymás iránt az Altenburg köre és a híres festőművész. Kaulbach nagyon szívesen látta volna, ha Liszt a kis „Duodezweimar"-t elhagyja és Münchenbe, a szellemi gócpontba költözik.[2] Idő folyamán a kölcsönös viszony mind szorosabb lett, különösen azóta, amióta Wittgenstein hercegnő 1858 októberében a festőt Münchenben meglátogatta. A hercegnő megbízásából festette azután 1858-ban Kaulbach Liszt és Mária hercegnő képét. Liszt alakja önállóan is foglalkoztatta Kaulbachot. Már 1857 januárjában közli a festő felesége a hercegnővel,[3] hogy Kaulbachnak van egy vázlata, mely Lisztet mint Orpheust ábrázolja, amint minden élő lény, elbájolt emberek és megszelidített állatok épúgy, mint az elragadtatással figyelő szellemek feléje tódulnak. Kaulbach előtt többször mint magyarországi Klingsor is lebegett Liszt alakja.

Károly Sándor trónralépése után nagy buzgósággal dolgoztak a Wartburg helyreállításán. A nagyherceg erre vonatkozólag is igen sokszor kérte Liszt tanácsát, aki mindenkor kész volt fejedelmét a legjobbra figyelmeztetni. 1858 augusztus 10-én[4] Liszt azt ajánlotta Károly Sándornak, bízza meg az épen Weimarban időző Kaulbachot annak a képnek a festésével, mellyel a Wartburg reformáció-termét akarták díszíteni s egyszersmind arra is ajánlkozott, hogy a művészt a nagyhercegnek Wilhelmstalban bemutatja. Sajnos, e terv nem valósult meg; Kaulbach nem lett a Luther-terem festője.

De Kaulbach is indította Lisztet művészeti alkotásra.

[1] L. Briefe an Liszt II. k. 192. szám.
[2] L.: Glanzzeit 85. szám.
[3] L.: Glanzzeit: 125. szám.
[4] Briefwechsel Liszt-Karl Alexander 45. szám.

„Hunnok csatája“ című festményének köszönhetjük Liszt hasonló nevű szimfonikus költeményét, mely csiráiban Kaulbachnak 1855-i weimari látogatására vezethető vissza, amikor ilyen mű tervét először fontolta meg Liszt és festőbarátja. Kaulbach ösztönzésére foglalkozott ezután Liszt 1856 óta egy oly szimfónia tervével is, mely Kaulbach-festmények alapján a világtörténetet adta volna elő. Azonban a terv nem valósult meg.

A Kaulbachéhoz hasonló nagy tiszteletben részesült az Altenburg körében Rietschel Ernő szobrász is. 1850-ben bízták meg a weimari Goethe-Schiller szobor kidolgozásával és ezért igen gyakran kellett Weimarba betérnie. Az Altenburgon ilyenkor mindig szívesen látták és a „Neu-Weimar Verein“ is lelkesen ünnepelte őt. Wittgenstein hercegnő megbízásából Lisztről medaillont és Mária hercegnőről mellszobrot készített. Weimari barátjai 1855-ben közbenjártak érdekében a párisi művészeti kiállítás vezetőségénél és így segítségére voltak abban, hogy jutalmat nyert. A jutalom értékét fokozza még az a körülmény, hogy a németek közül csak ő és Cornelius részesült ily kitüntetésben.

Hähnel Ernő, a Liszttől ajándékozott bonni Beethoven-szobor alkotója, szintén az Altenburg barátjaihoz és csodálóihoz tartozott. 1856 augusztus 20.-án[1] azt írja Wittgenstein hercegnőnek, hogy lelke folyton Weimarban jár: „So ist es; ich der ziemlich zurückgezogen lebt, am liebsten allein bin, habe dadurch Vorteil, dass die Trefflichsten immer bei mir sind, allerdings im Geiste, und je entfernter sie sind, je näher für mich . . .“ A hercegnő tette őt figyelmessé Genelli műveire és az ő közbenjárása nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Genelli művészete iránt Drezdában elismerő módon érdeklődtek.[2] A Rietschel és Hähnel közt levő rossz viszonynak a hercegnő 1857 végén véget akart vetni, mert nem nézhette el, hogy házának két barátja, ki hozzá még művésztársa is volt egymásnak, ellenséges indulattal legyen egymás iránt. A két művészt ezért egy időben hívta meg az Altenburgra; azonban a találkozásnak nem volt eredménye, mivel Hähnel nem tudott igényeiről

[1] L.: Glanzzeit 109. szám.

[2] U. o. 108. szám. V. ö. még III. fej. „Hoffmann v. F.“ 61 l.

lemondani.[1] — Nagyrabecsülték az Altenburgon Donndorfot is. Ő készítette Mária hercegnő és Liszt fiának Danielnek medaillonját.

Nagyon bizalmas viszony volt Liszt és a hercegnő egyfelől és Schwind Mór, a Wartburg festőművésze között másfelől. Mint már említettem[2] Schober Ferenc keltette fel a weimari körök figyelmét Schwind Mórra. Később azután Liszt és vele együtt Preller Frigyes egyre búzdították Károly Sándort arra, hogy Schwindet bízza meg a Wartburg-freskók festésével. Számos ajánlásra végre 1853-ban meg is bízták Schwindet a festmények kidolgozásával és az ő művészetének köszönhetjük így a Wartburgnak azon freskóit, melyek a thüringiai őrgrófok történetét, a dalnokversenyt és Árpádházi szent Erzsébet legendáját ábrázolják.[3] A wartburgi dalnokversenyt ábrázoló freskón, Wolfram von Eschenbach alakján, Liszt vonásait ismerjük fel. Liszt volt a művész modelje a középkor legnagyobb német költőjének alakja számára. Valóban nagyobb megtisztelésben, nagyobb hálában nem részesíthette volna a művészete iránt tanusított odaadó érdeklődésért a művész a mestert. Schwind később is számos rajzával tisztelte meg az Altenburg lakóit.

Még számos más művész és művészettörténész járt az Altenburgon. De őket mind csak névszerint felemliteni lehetetlen e helyen. Wittgenstein hercegnő sokat áldozott a képzőművészetek támogatására is. Nemes műérzéke buzgó gyüjtőtevékenységre ösztönözte. Rövid idő alatt kézi rajzoknak nagy gyűjteménye volt birtokában, melyben különösen az újabb mesterek voltak képviselve. Ehhez került még számos festmény, számos szobor és medaillon. Lelkesedéssel dicséri Hähnel Ernő ezt a gyűjteményt, melyben a gyüjtő mély lelke tükröződött vissza.[4]

A hercegnő és Liszt művésziesen berendezett otthonában találkoztak így e kor legjelentékenyebb költői, zenészei, művészei és tudósai, hogy élvezetes eszmecserét folytassanak.

[1] U. o. 145. szám.

[2] V. ö. II. fej.

[3] Az Erzsébet-legenda freskóinak vázlatait a hercegnő vette meg 1855-ben. Ezek szerint készült Liszt Erzsébet-oratoriuma.

[4] L.: Glanzzeit 108. szám.

Mindegyikük egyéniségéből a legjobbat szolgáltatta az Altenburg szellemi életének emelésére, mert mindegyikük érezte, hogy az Altenburg a művészetet képviseli, hogy ennek szolgálatában áll. Belátták mindnyájan, hogy azáltal, hogy az altenburgi életben részt vesznek, fényes, ünnepies kialakulásában közreműködnek, egyúttal a művészek társadalmi osztályának ideális és szociális emelését szolgálják. Örömmel kínálta meg az Altenburgon a költő és a zeneszerző, a színész és a zenész, a szobrász és a festő művészetével, a tudós tudományával az ott egyesült kört. Hiszen hálául ezért a legszebb ösztönzést, a legjobb támogatást nyerte nagy szellemektől arra, hogy a szép és igaz birodalmában tovább fejlődjék. Az Altenburg a művészek és tudósok számára így oly ideális hely volt, ahol érezték, hogy állandóan működik bennük valami buzdítás, valami törekvés a magasabb, a nemesebb felé.

„Denn aus der Kräfte schön vereintem Streben
Erhebt sich, wirkend, erst das wahre Leben".

Úgy látszott, hogy az Altenburgon, Schiller e szavai[1] valóvá váltak. És mind e művészek és tudósok fölött messzire kiemelkedett Liszt a művészetért kifejtett páratlan, önzetlen működése által. Mindnyájuk előtt ragyogó mintaként állhatott egész gondolkozásával és működésével. A művészetben látta Liszt azt az eszközt, mely tisztaságában az emberi nem nemesítését és szépítését hozza igazán létre. De a világon mindenütt csak korhadt művészeti állapotokat talált a mester. Szerinte ezeknek el kell tünniök, ha a művészet tisztaságában diadalra akar jutni. Hogy hogyan lehetne tiszta, önzetlen művészethez jutni, arra rámutatott a mester egyik Brendelhez intézett levelében:[2] „ . . . Die Künstlerschaft trägt den grösten Teil der Schuld an unsern faulen Kunstzuständen und nach dieser Seite hin muss man besonders wirken, um allmählich die von Ihnen erwünschte und angebahnte Reform herbeizuführen . . . " A művészeknek kell előbb önzetlen személyiségeknek lenniök,

[1] A „Huldigung der Künste" befejező szavai.

[2] L. Briefe Liszts II. k. 135. szám. Érdekes, mennyire hasonlítanak Liszt ezen nézetei Schillernek a „Braut von Messina" elébe „Über den Gebrauch des Chors in der Tragödie" címmel írt értekezése nézeteihez.

akkor tiszta és nagy lesz a művészet is: ez a mester főkövetelése. S mily magasan, példaadóan állott Liszt a művész feladatának felfogásában is. Gyönyörű szavakat intéz erre vonatkozólag 1857 február 11.-én tanítványához, Pruckner Déneshez:[1] „Zu Hause unser ganzes Leben durch, haben wir zu studieren, zu ersinnen, unsere Arbeit heranzureifen und dem Ideal der Kunst möglichst nahe zu kommen. Wenn wir aber in den Konzertsaal treten, darf uns das Gefühl nicht verlassen, dass wir eben durch unser gewissenhaftes, ernst anhaltendes Streben etwas höher stehen als das Publikum und unsern Teil der „Menschenwürde", wie Schiller sagt, zu vertreten haben. Lassen wir uns nicht durch *falsche* Bescheidenheit beirren und halten wir fest an der wahrhaftigen, welche weit schwieriger auszuüben und seltener zu halten ist. Der Künstler in unserem Sinne soll weder der Diener noch der Herr des Publikums sein. Er bleibt der Träger des *Schönen* . . . " Ennek az ideális felfogásnak a művész feladatáról már sokkal korábban, a bonni Beethoven-szobor leleplezése alkalmával adott zenei kifejezést „An die Künstler" című ünnepi kantátéjában, mely Schiller költeményén alapul.

Az Altenburg élénk szellemi élete, lehet mondani, szimboluma Weimar második virágzásának. Már Mária Paulowna, de különösen Károly Sándor trónörökös arra törekedtek, hogy Weimart újból a német irodalom és művészet központjává tegyék, mint ahogy az Goethe és Schiller idejében volt. Megerősödött a fiatal herceg e kívánsága 1849-ben, amikor Goethe születésének 100.-ik évfordulóját fényesen megünnepelték Weimarban. Ez ünnepély, melyre számos nagy vendég özönlött Weimarba, valamint nemeslelkü vezető férfiak hasonló törekvései felbátorították Károly Sándort, hogy megkísérelje terve keresztülvitelét, Weimarnak újból irodalmi központtá való emelését. Ekkor jött segítségére barátja, Liszt. A nagy zenész teljesen Weimar szolgálatába állott s megmutatta annak a módját, hogyan lehetne a város művészeti életét emelni „De la Fondation-Goethe à Weimar" c. íratában. Ettől kezdve ő volt a lelke a weimari művészet-központosító törekvéseknek. Új életre

[1] L. Brife Liszts I. 175. szám.

keltette a színházat, addig soha el nem ért fokra emelte a zenei életet, rávezette a nagyherceget arra, hogyan lehetne Weimarban nevezetesebb embereket, költőket és művészeket letelepíteni. De mindez hasztalan, mindez nyomtalanul eltünik, ha nem vonzza Liszt nagy személyiségével ismételten a művészeket és írókat a maga körébe, ha nem nyújtja nekik Wittgenstein hercegnővel egyetemben az Altenburgon azt a helyet, ahol az egymást megértő lelkek találkozhattak. Az Altenburg nélkül hiányzott volna Weimarban éppen az, ami irodalmi központnál oly fontos: a kölcsönös érintkezés lehetősége és bensősége. Az udvar is buzgólkodott e téren, de mégsem oly nagy mértékben, mint Weimar első virágzásakor, Károly Agost idejében. Szűkölködtek ez időben anyagiakban is s így éppen a legjelentékenyebb férfiakat — akik nem lehettek oly önzetlenek, mint Liszt, aki beérte nagy szolgálatai dacára ezer tallérral — nem hívhatták meg. Az udvar a meghívottakért érdeklődött ugyan, de személyes érintkezést alig keresett velük. Mindebből kitünik, hogy Liszt volt Weimar második virágzásának igazi megteremtője.

Vizsgálva azt, hogy ki tette lehetővé Liszt e weimari munkásságát, erre nyilván azt kell felelnünk: Mária Paulowna és Károly Sándor. S e felelettel egyszersmind feltünik előttünk néhány hasonló körülmény Weimar első és második fénykorában. Mindkét fénykornak kezdeményezője, alapítója fejedelemnő volt: Anna Amália ott és Mária Paulowna itt. Mindkettőnél a trónörökös veszi át ez örökséget is és továbbápolja azt. Azonban e hasonlóság mellett igen nagy a különbség a két kor között. Az első fénykor szellemi feje Goethe, a másodiké Liszt. Univerzális ember, lángész mind a kettő; de az egyik leginkább az irodalom, a másik a zene művelője. Ennek következtében Weimar első virágzása az irodalom, a második a zene jegyében állott. Liszt törekvése — mint maga bevallja végrendeletében[1] — arra irányult, hogy Weimart a zene terén oly magasra emelje, amily magasan az Károly Ágost idejében az irodalom terén állott. Meggyőződünk erről úgy is, ha figyelemmel kisérjük a

[1] L. Briefe Liszts I. k. 240. sz. (860 szept. 14.) — V. ö. még a Briefwechsel zw. Wagner und Liszt 230. számát.

színházi élet fellendülését Liszt alatt, mert nyilvánváló, hogy akkor az opera uralkodott a színpadon. Míg azonban az első virágzás után — mely ugyan hosszabb ideig tartott, mint a második — Weimar minden téren teljesen aláhanyatlott, addig a második virágzás nem tünt el nyomtalanul. Hisz a drámai színpad éppen ezután érte el fénykorát és a képzőművészet terén ekkor nyerte el Weimar legnagyobb hírnevét. Csak hiányzott Liszt távozása után az erős, univerzális kéz, mely az összes törekvéseket egyesíthette volna fényes, nagyszabású művészeti életté. El kellett hervadniok idővel e virágzó ágaknak is más központok nagyszabású fejlődése mellett. S ezután lassan kifejlődött „Új-Weimar"-ból a legújabb Weimar: az elmúlt nagy idők emlékének városa, ez idők tudományos feldolgozásának helye.

Tanulmányomhoz a következő irodalmat használtam fel:

Allgemeine deutsche Biographie.

Anregungen für Musik, Kunst und Leben. Herausgegeben von *R. Pohl* und *Fr. Brendel* 1856–60. évff. (Csak az értesítéseket Weimar művészeti életéről; épígy a többi folyóiratoknál.)

Augsburger Allgemeine Zeitung 1849–1861. évff. (L. Anregung. jegyz.)

Bartels Adolf: Chronik des Weimarer Hoftheaters 1817—1907. Festschrift zur Einweihung des neuen Hoftheatergebäudes. 11. Januar 1908. Weimar 1908.

Bartels A.: A. Stern. Dresden 1905.

Bojanowski Paul: Grossherzog Karl Alexander von Sachsen. München 1901.

— — Liszts Beziehungen zu Weimar. Weimar 1886.

Bornstein P.: Fr. Hebbel in seinen Beziehungen zu Musik und Musikern. Die Musik 8.[4] 259. ll.

Brümmer Fr.: Lexikon der deutschen Dichter und Prosaisten im 19. Jahrhundert. Leipzig 1910. V.

Bülow, von *Maria:* Briefe und Schriften von Hans von Bülow. Leipzig 1895–1908.

Cornelius Carl Maria u. *Stern Adolf:* Literarische Werke von Peter Cornelius. Leipzig 1904. 4 köt.

Deutsche Revue 33. k. 2–3. füzet. M. Herwegh und S. Fleury: Briefe der Fürstin Sayn- Wittgenstein an G. und E. Herwegh.

Dingelstedts, Franz, sämtliche Werke. Stuttgart 1879. 12 kötet.

Fischer Kuno: Grossherzog Karl Alexander von Sachsen Weimar. Heidelberg 1901.)

Geiger L.: Zeitschrift für Bücherfreunde 8. évf. 11. és 12. f.: (Max Waldau) Nord und Süd 113; 319 l. 1905 (Max Waldau und A. Stahr).

Genast E.: Aus Weimars klassischer und nachklassischer Zeit; (kiadta Robert Kohlrausch az „Aus dem Tagebuche eines alten Schauspielers", új kiadásaként 1901.

Grans H.: Fünfzehn Jahre in Weimar: Leipzig 1889.

Grenzboten: 1849–1861. évff. (L. az Anregungen jegyz.)

Grillparzerjahrbuch 8. k. 132—189. l.

Gerstenberg H.: Aus Weimars nachklassischer Zeit. Hamburg. 1901.

— — Gesammelte Werke von Hoffmann von Fallersleben. Berlin 1833. 7 k. A hat első kötet H. költői műveit tartalmazza; a hetedik önéletrajzát.

— — Hoffmann v. F.: An meine Freunde Berlin 1908.

Goehler, Dr. Rudolph: Geschichte der deutschen Schillerstiftung. Berlin 1909.

Goethefeier, Die, in Weimar und die Vorschläge zu einer Goethestiftung. Allgemeine Zeitung 1849. évf. 280. sz. melléklete.

Goethestiftungról általában: *a)* Adolf Schöll: Über Förderung vaterländischer Kunst mit Rücksicht auf Pläne für eine allgemeine deutsche Goethe-Stiftung. Deutsches Museum 1851; 8. f. 455—66. ll.

b) François Liszt: De la Foundation Goethe à Weimar 1851. Brockhaus-Leipzig.

c) Liszts Bemühungen für eine Goethe-Stiftung. Deutsche Rundschau 1890. 64. k. 102. l.

d) Göllerich August: Über Franz Liszts Schrift „Zur Goethe-Stiftung". Der Kyffhäuser II.[1] 1900.

e) Wagner Rich.: Über die Goethe-Stiftung. Brief an Liszt. Neue Zeitschrift für Musik 1852. XXXVI. k. 105. l. és Ges. Schriften. 1872. V. k.

Gottschalg A. W.: Franz Liszt in Weimar und seine letzten Lebensjahre. Erinnerungen und Tagebuchnotizen nebst Briefen des Meisters. Herausgegeben von Karl Alfred René. Berlin 1910.

Herderfest, Das, am 25. August 1850. Programm- und Festreden.

Houben H. v.: Gespräche mit Goethe in den letzten Jahren seines Lebens von J. P. Eckermann. Leipzig 1909.

— — Gutzkowfunde. Berlin 1901.

Hoffmann v. *Fallersleben:* Mein Leben VI. k. 1—128. l. Hannover 1868. (V. ö. Gerstenberg.)

Hoffmann und *Schade O.:* Weimarisches Jahrbuch für deutsche Sprache, Literatur und Kunst. Hannover 1854—1857. (6 k.)

Jansen G.: Briefe des Grossherzogs Karl Alexander an Fanny Lewald. Berlin 1904.

Joachim Johannes und *Moser Andreas:* Briefe von und an Josef Joachim 1912.

— — *Josef Joachim:* Ein Lebensbild. Berlin 1898.

Kapp Julius: Liszt; eine Biographie. Berlin 1909 I.; 1911 II.

— — Wagner und Liszt; eine Freundschaft. Berlin 1908.

Kloss E.: Liszts Briefwechsel mit R. Wagner. Leipzig 1912 IV.

Koch M.: Richard Wagner. II. k. 1912.

La Mara: Aus der Glanzzeit der Weimarer Altenburg. Bilder und Briefe aus dem Leben der Fürstin Carolyne Sayn-Wittgenstein. Leipzig 1906.

— — Briefe Liszts. 8 kötetben. Leipzig 1893—1905.

— — Briefe hervorragender Zeitgenossen an Franz Liszt. 3 kötetben. Leipzig 1895—1904.

— — Liszts Briefwechsel mit Grossherzog Carl Alexander von Weimar. Leipzig 1909.

La Mara: Briefwechsel Liszts mit Bülow. Leipzig 1898.
— — Liszt und die Frauen. Leipzig 1911. (V. ö. jelen értekezés 22. l. 3. jegyzetét.)
La Mara und *Lina Ramann:* Gesammelte Schriften Fr. Liszts. Leipzig 1880—83. 6 k.
Lewald Fanny: Gefühltes und Gedachtes. Dresden 1910. (Kiadta L. Geiger.)
Marr—Sangali: Weimar. Leipzig 1855.
Meissner A.: Geschichte meines Lebens. Teschen 1884. 2. k. V. ö. még ez értekezés 80. l. 2. jegyz.
Milde Natalie: Maria Paulowna. Leipzig 1905.
Mirus A.: Das Liszt-Museum zu Weimar und seine Erinnerungen 1892.
Muthesius Karl: Goethe und Karl Alexander. Weimar 1910.
Neue Zeitschrift für Musik. Begründet von Robert Schumann. Redigiert von Franz Brendel unter Mitwirkung von Künstlern und Kunstfreunden. 1849—1861. évf. (L. Anregungen jegyz.)
Pohl Richard: Jahrbuch des Weimarer Hoftheaters und der Hofkapelle. I. évf. Weimar 1855. (Egyedüli évf.)
— — Gedichte. Weimar 1859. II. kiadás: Baden-Baden 1892.
— — Schriften über Musik und Musiker 1883—84. 3 köt.
Pröll K.: Josef Rank der Erzähler des Böhmerwaldes. Prag 1892.
Raff Helene: Liszt und Raff im Spiegel ihrer Briefe. „Musik" I. k. 36, II. 688, III. 1161.
Ramann Lina: Liszt. Leben und Werke. Leipzig 1880—94. 3 köt.
Rodenberg Julius: Franz Dingelstedt; Blätter aus seinem Nachlass. Berlin 1891.
Roenneke R.: Franz Dingelstedts Wirksamkeit am Weimarer Hoftheater. Dissert. Greifswald 1912.
Roquette Otto: 70 Jahre Leipzig. 1894.
— — Die Legende der heiligen Elisabeth. Leipzig 1871.
Rösch Fr.: Streif- und Schlagschatten zu den ausgewählten Schriften Bülows. Leipzig 1907.
Schorn Adelheid von: Zwei Menschenalter; Erinnerungen und Briefe. Stuttgart 1901; 1912 II.
— — Das nachklassische Weimar 1911—12. (2 köt.)
Stahr Adolf: Weimar und Jena. Berlin 1871.
Aus *A. Stahrs* Nachlass. Briefe herausgegeben von L. Geiger. Oldenburg 1903. (Ism. J. Minor: Euphorion 13, 252 l.
Steinacker Gustav: Des Meisters Walten; Festspiel. Weimar 1855.
— — Des Meisters Bannerschaft. Festgallerie zum 10. XI. 1859. Weimar 1859.
— — Weimars Genius. Eine Festgabe in Lebensbildern. Weimar 1857.
Stern Adolf: Briefe Liszts an Gille. Leipzig 1903.
— — Cornelius, der Dichter und Musiker. A „Zur Literatur der Gegenwart" c. műben; 251—267. l.
Aus Weimars *Theaterleben.* Ein Bild der Erinnerungen zum 10. November 1859. Weimar 1859.

Varnhagen von *Ense:* Tagebücher. Hamburg 1860. k.
Wagner Richard: Gesammelte Schriften. 6 kötet. Breitkopf u. Härtel.
Weimarisches Sonntagsblatt. Zeitschrift für Unterhattung, Literatur und Kunst. Herausgegeben unter Mitwirkung von K. Biedermann, O. Roquette, J. Sauppe, O. Schade, A. Schöll, Ch. Schuchardt von Josef Rank 1856—57. évff. (L. Anreg. jegyz.)
Weimarische Zeitung; redigiert von H. von Mangoldt und Karl Biedermann. 1849—1861. évff. (L. Anreg. jegyz.)
Werner R. M.: Friedrich Hebbels sämtliche Werke. Historisch-Kritische Ausgabe. Berlin 1906. k. (Briefe, Tagebücher, Werke.)
— — Friedrich Hebbel (Geisteshelden 47—48.) 1913. II.
— — Liszt als mutmasslicher Anreger Hebbels; a „Philologiai dolgozatok a magyar-német érintkezésről. Szerkesztette Gragger Róbert" c. emlékkönyvben. Budapest, 1912.
Wittner Otto: Briefe aus dem Vormärz. Eine Sammlung aus dem Nachlass Moritz Hartmanns. Prag 1910.
Ziegler: Zur Geschichte der Schillerlotterie. 1864.[8]

A „Német Philologiai Dolgozatok“ eddig megjelent füzetei:

I. **Thienemann Tivadar**: Német és magyar nyelvújító törekvések 1912 . . . . . ára 1 K 50 f.

II. **Csáki Richárd**: Honterus János német iratai forráskritikai és nyelvészeti szempontból 1912 . . . . ára 1 K 50 f.

III. **Dr. Hajek Egon**: Az erdélyi szász regényirodalom a XIX. század közepén 1913 . . . . . ára 2 K 50 f.

IV. **Roth Alfréd**: Tanulmányok Roth Dánielről: 1. Roth Dániel élete. 2. Roth Dániel regényeinek és novelláinak forrásai 1913 . . . . . ára 3 K 50 f.

V. **Dr. Huss Richárd**: Az erdélyi szász nyelvjárástanulmányozás mai állása 1913 . . . . . ára 1 K 50 f.

VI. **Hollitzer Gyula**: Liszt Ferenc és a weimari irodalmi élet 1913 . . . . . ára 4 K — f.

VII. **Schwarz Frigyes**: A soproni német gyermekdal 1913 ára 4 K 50 f.

VIII. **Szentirmay Gizella**: Mörike Eduárd: „Maler Nolten“ című regénye. (Irodalmi tanulmány) . . ára 2 K — f.

Megrendelhetők:

PFEIFER FERDINÁND

könyvkereskedésében

Budapest, Kossuth Lajos-utca.

KOLOZSVÁR
AJTAI K. ALBERT KÖNYVNYOMDÁJA
1913.